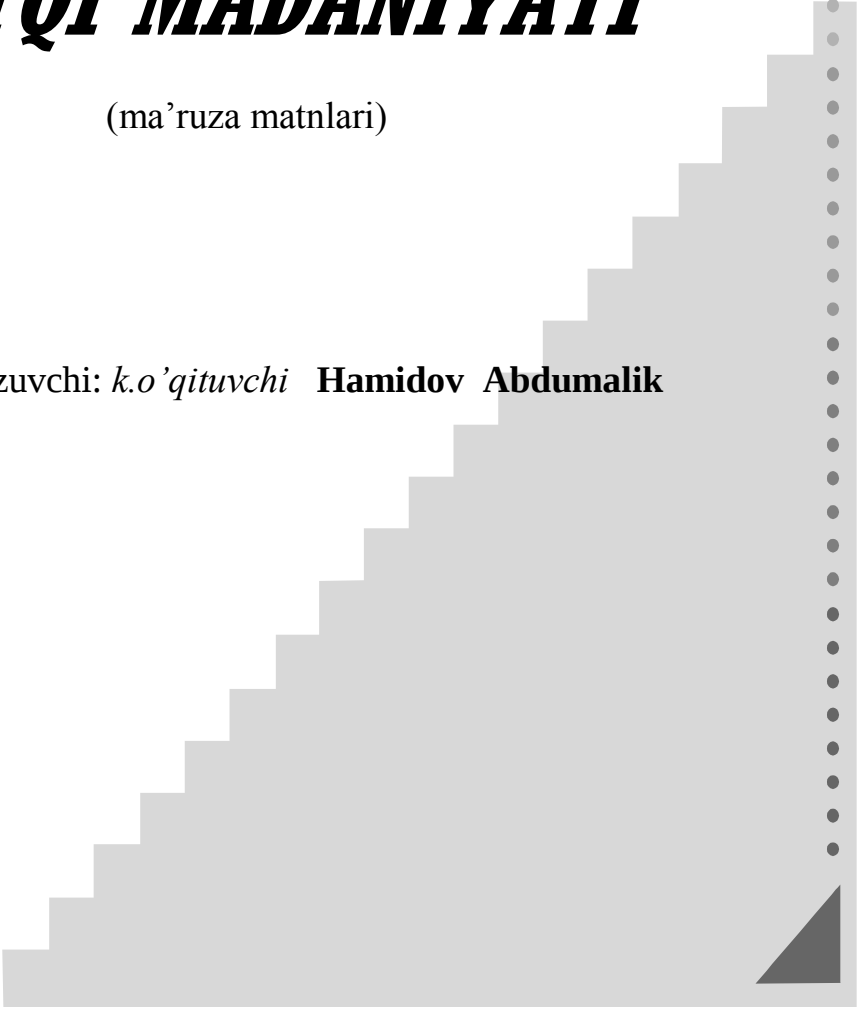

O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI

(ma’ruza matnlari)

Tuzuvchi: *k.o’qituvchi* **Hamidov Abdumalik**

Termiz – 2013

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Termiz davlat universiteti

Filologiya fakulteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası

O'QITUVCHI NUTQI MADANIYATI

(ma'ruza matnlari)

(nofilologik fakultet talabalari uchun)

Tuzuvchi: *O'qituvchi* Hamidov Abdumalik

Termiz – 2013

Ushbu ma'ruza matnlarida nutq madaniyatining nazariy asoslari, amaliy masalalari mavjud adabiyotlardan foydalangan holda yoritishga harakat qilingan. Bunda bevosita o'qituvchining nutqiy faoliyatiga alohida urg'u berilgan. Nutq madaniyatining boshqa fanlar bilan munosabati, bog'liqligi ko'rsatib berilgan. Nutqning asosiy kommunikativ sifatlari, o'qituvchi nutq madaniyatining texnikasi kabi masalalar bayon qilingan.

Taqrizchi: dots. B.Umurqulov, dots. B. Yoriyev

Ushbu ma'ruza matni Filologiya fakulteti o'zbek tilshunosligi kafedrasining 2013-yil ____ - sentyabr majlisida tasdiqlangan.

SO`Z BOSHI

Maktabda o`quvchilar nafaqat aniq va gumanitar fanlarning asoslarini balkim odamiylik, insoniylikning qonun-qoidalarini ham o`rganadilar. Bolalarga uni singdirishda o`qituvchining o`rni nihoyatda kattadir. Shu sababga ko`ra uzluksiz ta`lim tizimida o`qituvchi shaxsiga katta e`tibor berilgan.

Talabalarning o`qituvchi sifatida takomil topishida o`qituvchining o`rnini hech qaysi vosita bosa olmaydi. Ayniqsa, talabalarning nutqiy malakalarini shakllantirishda, dunyoni anglatishda o`qituvchi nutqining ham o`ziga xos o`rni mavjud.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi hamda Ta`lim to`g`risidagi qonun talablari asosida bakalavr tayyorlash tizimini tubdan yaxshilashga jiddiy e`tibor berilmoqda. Shunga ko`ra o`qituvchi nutqi madaniyati kursi oliy o`quv yurtlari dasturiga kiritildi.

Ushbu kurs bo`yicha keyingi davrda anchagina adabiyotlar nashr etilgan bo`lib, bulardan T.Qudratovning **“Nutq madaniyati asoslari”**, R.Qo`ng`urovning **“Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari”** qo`llanmalari, shuningdek, N.Mahmudovning **“O`qituvchi nutqi madaniyati”** darsligi asosiy manba bo`lib xizmat qilmoqda.

Milliy dasturning qabul qilinishda har bir o`qituvchiga alohida mas`uliyat yuklanadi. Shu jumladan, har bir o`qituvchi o`z nutqi ustida ham mukammal ishlashi zaruriyati tug`ildi. Barkamol hamda har taraflama yetuk insonni tarbiya qilish uchun o`qituvchi nafaqat puxta bilimli, balki o`z fikrini chiroyli, ravon, puxta nutq madaniyati qonuniyatlarini chuqur egallagan holda ifoda qila bilish zarur.

Mazkur ma`ruza matnlari joriy namunaviy o`quv dasturlari asosida tuzildi.

1- ma`ruza

NUTQ MADANIYATI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

R e j a :

1. “Nutq madaniyati” tushunchasi.
2. Nutq madaniyati predmeti.
3. Nutq turlari haqida tushuncha.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov “Fidokor” gazetasi muxbiri savollariga javob berar ekan, jamiyatimizning mohiyati xususida shunday deydi: **“Biz barpo etayotgan yangi jamiyat yuksak ma’naviy va axloqiy qadriyatlarimizga tayanadi va ularni rivojlantirishga katta e’tibor beradi”**. Ana shu ma’naviy va axloqiy qadriyatlar inson tafakkuri, nutqiy madaniyati bilan chambarchas bog’liqdir. Zero jamiyat madaniyati nutqiy madaniyatsiz bo’lmaydi. “O’z fikrini mutlaqo mustaqil. Ona tilida ravon, go’zal va lo’nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbar kursida o’tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin”. (I.A.Karimov. Barkamol avlod – O’zbekiston taraqqiyotining poydevori).

Nutq madaniyati – til normalarini egallamoq ya’ni talaffuz urg’u, so’z ishlatish, gap tuzish qonunlarini yaxshi bilmoq, shuningdek, tolning tasviriy vositalardan har xil sharoitlarga mos va maqsadga muvofiq foydalana olish, ifodali o’qish va so’zlay olish madaniyatini egallash demakdir.

Nutq madaniyati deb yuritilayotgan hodisa bir qator murakkab, ammo mavjud til faktlari, ilmiy-amaliy tasavvurlar, aniq nutqiy jarayon ko’rinishlari va talablari bilan aloqadordir. Mana shunga ko’ra nutq madaniyati:

- 1) tildagi mavjud til hodisasi nomi;
- 2) nutq madaniyati talablariga javob beruvchi aniq nutqiy jarayonning, ya’ni aniq nutqiy ko’rinishning nomi;
- 3) madaniy nutq va u haqida kishilar ongida mavjud bo’lgan aniq normatik tasavvurlarning nomi;
- 4) tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot ob’yekti bo’lgan nutq madaniyati va u haqida mavjud ilmiy tasavvurlarning, muammoning nomi;
- 5) nutq madaniyati muammosini tadqiq qilish bilan shug’ullanadigan tilshunoslik sohasining nomi tarzida talqin qilish mumkin.

Nutq madaniyati amaliy jihatdan nutqning xilma-xil muammolarini tadqiq qiluvchi fan bo’lib, chiroqli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til, til normalari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo’lgan kamchilik va xatolar, nutqiy asarlarning ko’rinishlari, nutqning talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

Nutq madaniyati asoslari ham fan sifatida o’z tekshirish ob’yekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti til qurilishi, adabiy til normativlari va nutqning kommunikativ fazilatlaridir.

Nutq madaniyati asoslari fani adabiy til normalarini, uning tarixiyligini, taraqqiy etib borishi, undagi ba’zi elementlarning eskirishi, yangilarining paydo bo’lishini kuzatib qayd etib boradi.

Odam nutq yordamida o'zining fikrlari, his-tuyg'ulari, istaklarini bayon etadi va boshqalarning fikrlari, his-tuyg'ulari, istaklarini anglab oladi.

Nutq ichki va tashqi ko'rinishlarga ega. Ichki nutq odamning o'z ichida gapiradigan passiv nutqi bo'lib, u ikkinchi kishining ishtirokini talab etmaydi. Shuning uchun ham bu nutq o'z-o'ziga qaratilgan nutq sanaladi. Ichki nutq og'zaki va yozma nutqning asosi sifatida xizmat qiladi. Tashqi nutq boshqalarga qaratilgan va nazorat qilish mumkin bo'lgan faol nutq bo'lib, u og'zaki va yozma ko'rinishlarga ega. Og'zaki nutq odatdagi tovushli so'zlashuv nutqi bo'lib, bu nutq ko'proq ohang va turli imo-ishoralar bilan aloqadordir. Unda murakkab Grammatik qurilmalardan foydalanilmaydi. Bu nutqda fikrni ixcham ifodali maqsadida to'liqsiz gaplar keng qo'llaniladi. Nutqning bu turi bir va bir necha kishi tomonidan amalgam oshiriladi. (monologik, diologik nutq).

Yozma nutq esa harf va so'zlarning ma'lum qonuniyatlari asosida o'zaro birikuvi, tinish belgilari, har xil ajratishlar, abzatslar, paragraflar va gaplarni grammatik jihatdan aniq va tushunarli bayon etish orqali ro'yobga chiqadi.

Ma'lum bir til tarixida amal qilgan, hozir mavjud bo'lgan va paydo bo'lishi ko'zda tutilgan hodisalarning jami o'sha til tizimini tashkil etadi. Har bir til sistemasi o'zigagina xos bo'lgan tomonlari bilan boshqa tillardan farqlanib turadi. Masalan, o'zbek tili turkey tillar oilasiga kiradi.

Sistema o'zaro ichki ziddiyatga ega bo'lgan hodisalarning guruhlanishiga aytiladi. Til sistemalar sistemasi sanaladi.

Biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi **uzus** deyiladi.

Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki normalarini ham o'z ichiga oladi. Uzusli so'zlar yig'iq so'zlar yig'indisiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1- **dialektal leksika;**
- 2- **so'zlashuv leksikasi;**
- 3- **an'anaviy leksika;**
- 4- **kitobiy leksika;**
- 5- **ilmiy-terminologik leksika;**
- 6- **kasb-hunar leksikasi**
- 7- **arxoizmlar;**
- 8- **tarixiy leksika**

Til jamoasi afzal deb bilgan ko'nikmalar yig'indisi tilning umumiy me'yorni tashkil etadi. Umumiy me'yor **usual** me'yordir. Umumiy me'yor qardosh tillarga nisbatan belgilanadi. O'zbeklar nutqini qardoshlar tilidan ajralib turadigan me'yorlar o'zbek tilining umumiy me'yoridir. Bu me'yor juda qattiq amal qiladi. Ma'lum bir hududda tarqalgan uzus imkoniyatlari o'sh hududida yashaydigan aholi uchun beistisno tushunarli bo'ladi.

Adabiy til – hamma birdek foydalanadigan til. Uning umumxalqiyligi shunda ko`rinadi. Me`yor ma`lum bir til jamoasi uchun mustahkam qo`llanib kelayotgan lisoniy hodisalar yig`indisidir.

1. Fonetik me`yori.
2. Talaffuz me`yori.
3. So`z yasash me`yori.
4. Morfologik me`yor.
5. Sintaktik me`yor.
6. Uslubiy me`yor.
7. Lug`viy me`yor.

Til me`yorining fonetika, grammatika va boshqalarda bir variantni tanlash qandaydir darajada qat`iy bo`lsa ham, lug`aviy me`yorlar haqida gap ketganda voz kechish kerak deb bo`lmaydi.

Tilning lug`aviy boyligidan foydalanganda me`yorning imkoniyati muallifga takrorni, bir xillikni yengishda chiroyli nutq tuzishda qo`l keladi. Nutqning to`g`riligi uning adabiy me`yorlariga mosligidir. Nutq o`zida adabiy tilning fonetik talaffuz, lug`aviy so`z yasalishi Grammatik uslubiy me`yorlarini mujassamlashtirgan bo`ladi. Nutqning to`g`riligi uning eng aloqaviy fazilatidir.

**Talaffuz me`yorlari.** Nutq shaxsiy hodisa. Agar so`zlovchi adabiy me`yorlarini kishi egallamagan bo`lsa yoki o`z shevasi bergan shaxsiy variantni afzal deb qarasa, uning puxta adabiy me`yordan cheklanishi mumkin.

O`zbek tili xususiyat jihatidan uch lahzadan iborat.

Kelishik me`yorlari. Adabiy tilimizda “kuchli” va “kuchsiz” me`yorlari bor.

Kuchli me`yorlar adabiy tilda so`zlovchi shaxslar tomonidan hamma vaqt amalgam oshiriladi.

Kuchsiz me`yorlar og`zaki nutqida ham e`tibor berilishi oqibatida yuzaga keladi.

O`zbek tilining qorluq lahjasidagi maxsus shahar shevalarda qaratqich va tushum kelishiklari bir xil ko`rsatkichga ega, ya`ni 2 kelishik uchun ham –ni xizmat qiladi.

Qaratqich-qaralmish aloqasida xoslik ma`nosi ifodalanishida ba`zi bir o`zgacha sharoitlarda qaratqich ko`rsatkichi ishlatilmaydi. Masalan: O`zbek tili, shahar kengashi, bahor fasli.

Turli sabablarga ko`ra kelishik joylarini almashtirib ishlatish, ya`ni hamma hollarda ham hozirgi zamon o`zbek tili normalarini buzish hisoblanadi.

Birlarni bee`tiqod.

Birlarni riyo ko`rdim.

Tushum kelishigi affiksini vazn talabi bilan tushirib qoldirsa, she`rda g`alizlikni hosil qiladi:

Quloq soling alvon-alvon so`zlarga,

Karvon yurar olsiz to`la tuzlarga,

Uyga keeling, ikki birday miyani

Urush janjal kim qo'yibdi sizlarga.

Turkiy xalqlarning ba'zilar tilida jo'nalish kelishigi o'rnida ayrim hollarda o'rin-payt kelishigidan foydalanish uchraydi.

Suratda ra'nosan o'zing, men muhtalo qayda boray?

Egalik qo'shimchasidan foydalanish me'yorlari.

Egalikning ifodalanmasligi birinchi shaxsga qarashli predmet boshqasi bilan qiyoslanganda ham yuz berishi mumkin. Masalan: Ombizning oti yuz km yo'lni ham pisand qilmaydi.

Egalikdan foydalanish me'yorlariga zid holda egalik qo'shimchasini tushirish hollari og'zaki nutqda ko'zga tashlanmoqda. Masalan: mehnatkashlar tovushi.

Nazorat savollari:

1. Nutq madaniyati nima?
2. Nutq madaniyati fani predmeti nima?
3. Nutq qanday turlarga bo'linadi?

Tayanch iboralar.

Nutq madaniyati, nutq madaniyati fani predmeti, ichki nutq, tashqi nutq, og'zaki va yozma nutq.

Adabiyotlar:

1. Barkamol avlod orzusi. T., "Sharq", 1999.
2. I.A.Karimov. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., "O'zbekiston", 2000.
3. N.Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
4. R.Qo'ng'urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyot asoslari. T., "O'qituvchi", 1992.
5. A.G'ulomov, B.Qobilova. Nutq o'qitirish mashg'ulotlari. T., "O'qituvchi", 1995.

2- ma'ruza

NUTQ MADANIYATI FANINING O'RGANILISH TARIXIDAN

Reja:

1. Qadimgi mutafakkirlarning nutq madaniyati haqida qarashlari.
2. Alisher Navoiyning til va nutq odobi haqida.
3. Hozirgi davrda nutq madaniyati haqida qarashlar.

Insonning ma'naviy kamolotga erishuvida, jamiyatning madaniy-ma'rifiy rivojida ona tilining o'zni favqulodda muhimdir. Til milliy ma'naviyat, ma'rifat va madaniyatning eng xolis va xira tortmas ko'zgusidir. Hadisi shariflarda

"Kishining zebu ziynati, go'zalligi uning tilidadir" deyiladi. Qadim-qadim zamonlardan beri har bir millat, har bir qavm o'z tiliga buyuk hurmat bilan qaraydi. Bu tilning sohir ohanglari og'ushida erimoqdan adoqsiz huzur tuyadi. Bu tilga timsol topmaslikdan taskin topadi. Bu nodir boylikni dunyolarga bermaslikka hozir turadi. Chunki til millat degan birlikning tamal toshi, u boy berilsa, millat ham boy beriladi. O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning quyidagi so'zlarida ulkan ma'no bor: "Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi... Ona tili – bu millatning ruhidir. O'z tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarrar." Demakki, millatning borligi va birligining bosh belgisi tildir.

Bosh maqsadi Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi bo'lmish milliy g'oyamizning kurashchanligini ta'minlashda mukammal ma'naviyat va ma'rifat hal qiluvchi omil bo'lib, ona tiliga muntazam muhabbat, davlat tiliga barqaror ehtirom ana shu omilni shakllantiradi, unga kuch beradi, ko'lam baxsh etadi. Shuning uchun ham milliy g'oya targ'ibida "millatning o'lmas ruhi bo'lgan ona tiliga muhabbat" tarbiyasi muhim o'rin tutadi

Mamlakatimizda ma'naviyat jabhasida olib borilayotgan benihoya keng qamrovli islohotlarda til muammolari, xususan, ona tiliga, davlat tiliga e'tibor masalalariga alohida diqqat qilinayotganligi bejiz emas. Respublikamizning "Davlat tili haqida"gi, "Ta'lim to'g'risda"gi Qonunlari, "Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dastur" va boshqa juda ko'plab hujjatlarda bu yo'nalishdagi ishlarning asosiy jihatlari ko'rsatib berilgan. Davlatimiz rahbari 1997- yilning iyunida Toshkentda bo'lib o'tgan "Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturni tuzish" komissiyasining yig'ilishida har bir fuqaro uchun "o'z davlat tilini bilish, uni o'rganish yuksak ma'naviyat, Vatani va xalqiga sadoqat belgisi" ekanligini asosli ravishda ta'kidlaganlar.

Jamiyatimizning har bir a'zosi, har qanday mutaxassis, zamon bilan hamqadam har qanday kadr, eng avvalo, o'z ona tilining sadoqatli sohibi bo'lmog'i lozim. Ona tiliga chinakam sohib bo'lmoqning bosh sharti esa uning tugaimas imkoniyatlarini tugal egallamoq, ya'ni fikrni mustaqil, ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olmoqdan iborat nutqiy madaniyat malakalarini shakllantirmoqdir. Zotan, nutq madaniyati tildan bema'lol va maqsadga o'ta muvofiq tarzda foydalana olishni ta'minlaydigan ko'nikma, malaka va bilimlarning jami demakdir.

Davlatimiz rahbarining "O'z fikrini mutlaqo mustqil, ona tilida ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbar kursisida o'tirishini bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin" degan so'zlarini hamisha yodda tutmoq kerak.

XI asr Sharqining ulkan pandnomachisi Kaykovus "Qobusnoma"da shunday bir ibratli hikoyatpi keltiradi: Bir kecha xalifa Xorun ar-Rashid tush ko'radi, tushida uning barcha tishlari to'kilib ketgan emish. Xalifa tongda muabbir (tushni ta'bir qiluvchi)dan tushining ma'nosini so'radi. Muabbir

shunday deydi: "Ey amiralmo'minin, Sendan olding barcha yaqinlaring, qarindosh-urug'laring o'ladi. Sendan boshqa hech kim qolmaydi". Bu so'zni eshitgan Xorun ar-Rashid "Mening yuzimga bunday qayg'uli so'zni aytding. Mening barcha qarindoshlarim o'lsa, so'ngra men qanday ishga yaraymanu qanday yashayman?" — deydi darg'azab bo'lib va uni yuz tayoq bilan jazolashni buyuradi. Keyin boshqa muabbirni chaqirib, undan tushining ta'birini so'raydi. Muabbir bunday deydi: "Ey amiralmo'minin, sening umring barcha qarindoshlaring umridan uzoq bo'ladi". Shunda Xorun ar-Rashid deydi: "Barcha aqlning yo'li birdir va ikkovining ta'birining negizi bir erga borib taqaladi, ammo bu ibora bilan u iboraning orasida farq bag'oyat ko'pdir". So'ng muabbirga yuz tillo berishni buyuradi. Demakki, tilda bir fikrni bir qancha shaklu shamoyillarda ifodalash imkoniyatlari mavjud, aynan qaysi shaklni tanlash, muayyan fikr va muloqot vaziyati uchun eng uyg'un ifodani topa bilish nutq egasining tilga sohiblik darajasi, mahoratu malakasi, ma'rifatu ma'naviyatiga bog'liq. Muloqot vaziyatini etarlicha baholamasdan turib, fikr ifodasi uchun tanlangan lisoniy libos, har qancha to'g'ri va go'zal bo'lmasin, maqsad nishoniga etib bora olmaydi. Bunday ifoda hatto boshga balo keltirishi ham mumkin.

Go'zal va nafis nutq sezgisi hamda unga azaliy ixlosu e'tiqod an'anasining ibtidosi, ayniqsa, ko'hna Sharqda juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Donishmand Sharq bag'rida (Frot va Dajla daryolari oralig'ida yashagan qadimgi shumerlarda) bundan besh ming yillar burun barpo bo'lgan eng "keksa" muassasalardan bo'lmish ilk maktablarning bosh vazifalaridan biri ham bolani to'g'ri, aniq gapirish va yozishga o'rgatishdan iborat bo'lganligi, ayni vazifaning bizning kunlarimizga qadar ham o'sha mohiyatini yo'qotmay kelayotganligi har qanday jamiyat hayotida til va nutq nufuzining nechog'li muhtasham o'rin tutishining shahodatidir.

Shuni ham ta'kidlamoq lozimki, "sivilizatsiya dunyoning turli mintaqalarida turlicha yuz berib, muayyan hududlar aholisi dunyoqarashi va turmush tarziga chuqur o'rnashgan.

Tsivilizatsiya, jumladan, Yunonistonda nafosat, Hindistonda din, Ovrupoda moddiy-texnika taraqqiyoti, Turonda esa axloq shaklida vujudga kelgan... Qadimiy Turonda axloqqa katta e'tibor bilan qarashgan. Yuksak insoniy fazilat, insonni millatidan qat'i nazar, barcha mavjudotlarning sarvari sifatida qadrlash, ma'naviy kamolot va etuklik, adolat, insof, diyonat va imon kabi xususiyatlar tiriklikning bosh mazmuni sifatida tushunilgan".

Bizning yurtimizda axloq serqamrov, mag'zi to'q va qiyosi yo'q tushuncha sifatida azaldan jamiyatdagi muvozanat va osoyishtalikning asosiy omili bo'lib kelgan. Ma'nili va bejirim gapira bilish, nutq zanjiridagi maqbul va nomaqbul halqalarni ilg'ay olish, so'zning orqa-o'ngini, o'z munosib o'rnini farqlay bilish, nutqiy fahmu farosat, nozik nutq odobi kabi fazilatlar Turonda inson umumiy axloqining, ma'naviy rasoligining tayanch ustunlaridan sanalgan. Hatto aytish mumkinki, chin so'z sezgisi inson komilligini tayin

etuvchi fazilatlarining boshida turgan. Aziziddin Nasafiy "Komil inson" nomli kitobida yozadi: "Bilgilki, komil inson quyidagi to'rt narsaga mukammal shaklda ega bo'lgan insondir. Ularning birinchisi — yaxshi so'z, ikkinchisi — ezgu faoliyat, uchinchisi — go'zal axloq, to'rtinchisi — ilm".

"Qobusnoma"da Kaykovus farzandiga shunday o'git beradi: "Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang, yuzi bila degil, to'rtinchi bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang, qushga o'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas. Suxango'y shul kishi bo'lg'ayki, ul har so'zni desa, xalqqa ma'qul bo'lg'ay va xalq ham har so'z desa, unga ma'qul bo'lg'ay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirg'ay, yo'q ersa, ul inson suratida mavjud bo'lg'on bir hayvondur".

Olam ahlini hayrat barmog'ini tishlashga majbur qilgan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy kabi ulug' allomalarimiz nutqning inson hayotidagi o'rni haqida ko'plab fikrlarni bayon qilganlar. Masalan, "Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida inson fozilligining muhim belgilaridan biri sifatida quvvai notiq (nutq quvvati)ni ajratadi. Uning fikricha, inson dunyoga kelishi bilan o'zini boqadigan quvvatga ega bo'ladi. Bu g'izolantiruvchi quvvat sanaladi. Undan so'ng inson o'z takomili yo'lida turli quvvatlarni qo'lga kiritadi. Masalan, mutoxayyila quvvati (xayol qilish, umumlashgan obrazlar yaratish), aql quvvati va boshqalar. Insonning olamni bilish jarayonida notiq quvvatining xizmati katta ekanligini ta'kidlaydi".

Nafaqat Sharq, balki butun dunyo tib ilmida o'ziga munosib taxt yaratgan ulug' bobomiz Ibn Sino inson hayvondan aqli va tili bilan farq qilishini, shuning uchun insonning eng barkamoli — oqil va so'zga chechani ekanligini aytadi.

Turkiy so'z xazinasiga tillo sandiq yasagan bobomiz Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida "Odobning boshi tildir" degan maqol bor. Ulug' alloma Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida "til ardami"(til odobi) haqida bir qancha go'zal hikmatlar mavjud:

"So'zingga ehtiyot bo'l, boshing ketmasin,

Tilingga ehtiyosh bo'l, tishing sinmasin."

"Bilib so'zlasa, so'z donolik sanaladi,

Nodonning so'zi o'z boshini eydi."

"Akl ko'rki so'zdir va til ko'rki so'z,

Kishi ko'rki yuzdir, bu yuz ko'rki ko'z."

"Tug'ilgan o'ladi, ko'r, nom-nishonsiz qoladi,

So'zingni ezgu so'zla, o'zing abad o'lmayasan."

Ulug' bobokalonimiz Amir Temur nutqiy ifodaning aniqligi va rostligini yuksak qadrlagan, boshqalardan ham shuni talab qilgan. "Tarixchi Nizomiddin Shomiyning guvohlik berishicha, Amir Temur uni milodiy 1401 yilning 11 avgustida huzuriga chaqirtiradi. O'z hayoti va faoliyati haqida yozilgan

narsalarni saralab, bobma-bob tartib berib, kitob qilishni buyuradi. "Lekin shu shart bilanki, - deydi Amir Temur, - takallufu bezak berish, lof urish, mubolag'a qilish bo'lmasin, maqsad nimaligini o'qigan odam yaxshi tushunsin". Banda (Nizomiddin) er o'pib, arz qildim: "...Olimlar maqbul so'z haqida shunday deganlar: "Yaxshi so'z uldirkim, avom xalq uning ma'nosini anglagay, xos kishilar esa unga ayb qo'imagay... Bayt:

Gar iste'dod bo'lmasa, hech kim aytolmas

Xosga maqbulu omma tushushudek so'zni.

Amir Sohirqiron "Men ana o'shandoq so'zni xohlayman" dedilar.

Amir Temur arab olimi Ibn Xaldunga O'rta Er dengizi-ning janubiy qirg'og'idagi erlar haqida yozib berishni top-shirganda ham "Shunday yozginki, men o'qiganda o'sha joylar-ni o'z ko'zim bilan ko'rganday bo'lay" deb tayinlagan..." Chinakam ma'nodagi so'z mulkning sultoni Alisher Navoiyning so'z va o'tkir nutq, til va jamiyat borasidagi fikrlari alohida diqqatga molikdir. So'z dahosiga daho so'zchi sifatida adoqsiz ehtirom va inja sezgi bilan munosabatda bo'lgan adib o'z asarlarining aksariyatida, xususan, muhtasham "Xamsa"sining barcha dostonlari (alohida-alohida boblar)da, "Mahbub ul-qulub", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Nazm ul-javohir" va boshqa ko'plab asarlarida so'zning buyuk qudrati va nutq mahoratining xosiyatiga oid betakror fikrlarni bayon qilgan.

"Muhokamat ul-lug'atayn"da aytilishicha, so'z go'yoki bir durdir, durning doimiy makoni dengiz tubi bo'lsa, so'zning muntazam makoni ko'ngildir. Dur g'avvos tarafidan dengiz tubidan chiqarilib, jilvalantirilsa va uning qiymati javhariga ko'ra baholansa, so'z sohibi ixtisos tomonidan ko'ngildan tashqariga olib chiqiladi va notiqning qiymati so'z qo'llash mahoratiga, uni jilvalantirish qobiliyatiga qarab belgilanadi. Boshqacha aytganda, dengiz tubida harakatsiz imkoniyat tarzida turgan qimmatbaho durlar g'avvos tomonidan harakatga keltiriladi, ko'ngil tubida imkoniyat tarzida turgan sehrli so'zlar esa so'zlovchi tomonidan nutqiy jarayonga olib kiriladi va o'z jilvasini namoyon etadi. Alisher Navoiy bu fikrlarini davom ettirib yozadi: "So'z durrining tafovuti mundin dog'i beg'oyatroq va martabasi mundin ham benihoyatrokdur. Andoqki, sharafigin o'lgan badang'a ruhi pok etar, kasifidin hayotliq tang'a zahri halok xosiyati zuhur etar.

Q i t ' a:

So'z gavharedurki, rutbasining

Sharhidatur ahli nutq ojiz.

Andinki erur xasis muhlik,

Ko'rguzgucha durur Masih mo'jiz.

(Mazmuni: "So'z pgunday gavhardirki, martabasini aniq-lashdan nutq egalari ojizdir: martabasi — yomon so'zning halok qiluvchiligidan tortib, yaxshi so'z bilan Isoning mo'jiza ko'rsatishiga (odam tirilishiga) qadar boradi")"

"Insonni so'z ayladi judo hayvondin" degan g'oyasining dalolati sifatida Alisher Navoiy nutq odobi, so'zga sohiblik, so'zning orqa-o'ngini va uning nutqdagi hamda muloqotdagi o'z o'rnini bilish kabi fazilatlarni inson axloqining tamallaridan biri deb hisoblagan, buni jamiyatga anglatish borasida ham amaliy, ham nazariy fikrlarni ilgari surgan. Ma'lumki, til tilsimining qudratini teran tasavvur etish va bu qudratni tugal ishga solish uchun muntazam mahorat va malaka talab qiladigan narsa tilning o'z mohiyatida mavjud. Til mohiyatan bitmas-tuganmas, cheksiz-chegarasiz ifoda imkoniyatlarining jamidir. Alisher Navoiy betakror iste'dodi quvvati bilan bu qudratni zanjirband qila olgan alloma sifatida ayni imkoniyatlarni ichdan ko'ra va ko'rsata bilgan. Shuning uchun ham u tildagi mavjud ifoda imkoniyatlaridan nutq vaziyati va maqsadiga eng muvofiqligini tanlash oson emasligini, so'zlovchi bu boradagi mahoratini oshirishga har vaqt e'tibor bilan qaramog'i shartligini ta'kidlagan.

Arablarida payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) zamonidan boshlaboq tilga e'tibor, nutq mahoratini egallashga da'vat kuchaygan. Xalifa Abdumalik notiqlik san'atini etarli darajada bilmagan, arab tili go'zalligini namoyish eta olmagan kishi hokimiyatni boshqarishi mumkin emasligini ta'kidlagan. Shuning uchun o'g'li Validni ham bir necha marta klassik arab tilida to'g'ri gapira olmaganligi tufayli koyigan. Shunday qilib, jamiyatda va fanda katta nufuzga ega bo'lish uchun har bir shaxs o'z tilining boy imkoniyatlarini to'la egallashi va uni amaliy qo'llay olishi shart qilib qo'yilgan.

Shoh va shoir bobomiz Zahiriddin Muhammad Bobur nutqning sodda, ravon va aniq bo'lishiga, nutqiy malakaning yuqori bo'lishi lozimligiga alohida e'tibor bergan. Uning xoh nazmiy bo'lsin, xoh nasriy bo'lsin, barcha asarlarida nafis nutqning nodir namunalarini ko'rib, huzurlanish mumkin. So'z va sarkardalik ilmining benazir bilimdoni bo'lgan Bobur o'z farzandlarining ham adib va arbob sifatidagi kamolini ko'zlab, ularning nutq san'atini egallashini, o'ta savodli inshoga ega bo'lishini eng jiddiy vazifa deb hisoblagan. Bobur o'g'li Humoyunga yozgan maktubida ayni shu vazifani yana bir bor eslatadi: "Xatingni xud tashvish bila o'qusa bo'latur, vale asru mug'laqtur (juda chalkashdir). Nasri muammo hech kishi ko'rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xeyli rost emas, iltifotpi "to" (harfi) bila bitibsen, qulunjni "yo" (harfi) bila bitibsen, xatingni xud har tavr qilib o'qusa bo'latur, vale bu mug'laq alfozingdin (chalkash so'zlaringdan) maqsud tamom mafhum bo'lmaydur (tushunilmaydi). G'olibo xat bitirda kohillig'ing (bo'shlig'ing) ham ushbu jihattindir. Takalluf (hashamat, bezak) qilay deysen, ul jihattin mug'laq bo'latur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uvchig'a."

Ma'lumki, o'zbek tilidagi "nutq" va "notiq" so'zlarining asosi kelib chiqishi nuqtai nazaridan birdir. Nutq ustasining, nutqiy madaniyatni mukammal egallagan shaxsning nomi "notiq" bo'lib, Sharqda nutqqa ustalik an'anasi san'at darajasiga ko'tarilgan, "notiqlik san'ati" deb yuritilgan.

Albatta, notiqlik san'ati eng qadimgi san'at turlaridan biri sifatida dunyoning turli o'lkalarida turli darajada rivoj topdi. "Ko'plab ilmlarning beshigi bo'lgan qadimgi Yunoniston (Gretsiya) notiqlik san'ati sohasida ham jahon madaniyati tarixining eng yorqin sahifalarini yaratdi. Shuni aytish kifoyaki, jahon ijtimoiy taraqqiyotining hech bir davrida, hech bir bosqichida notiqlik san'ati qadimgi Yunonistondagi kabi katta mavqe va professional barkamollikka erishganicha yo'q." Qadimgi yunon va Rim notiqlik san'ati maktabi Perikl (e.o. 500 - 429 yillar), Demosfen (taxminan e.o. 384 - 322 yillar), Sitseron (e.o. 106 -43 yillar) (uning "Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lish kerak" degan gapi mashhur) kabi notikdik san'atining ko'plab nazariyotchi va amaliyotchilarini etkazib bergan. Shuni ham ta'kidlash joizki, Yunonistonda sivilizatsiya Turondagidan farkdi o'laroq, yuqorida aytib o'tilganiday, nafosat shaklida yuzaga kelganligi, ayni paytda o'sha davr yunon demokratik tartibotida nutqqa ayricha e'tibor berilganligi bois yunon va Rim notiqlik san'ati Turon notiqlik san'ati (axloqqa asoslangan)dan muayyan jihatlari bilan farq qilishi tabiiy. Masalan, sharq notiqlik san'atida komil nutq sifatlarining boshida jamiyatdagi mavjud odobga uyg'unlik bosh o'rinni egallaydi.

"...Professional notiqlik san'ati Afinada va Rimda, O'rta Osiyoda va Hindistonda ham o'zining uzoq tarixiga ega. Bu san'atni maxsus o'qitish an'analari notiklik san'atining sarchashmalari bilan tutash bo'lmasa-da, har holda juda qadimiydir. Shunisi aniqki, Yunon, O'rta Osiyo va Hind tuprog'ida notiqlik san'ati asoslarini o'rgatuvchi mustaqil maktablar, professional ustodlar mavjud bo'lgan."

O'zbek — so'zning bebaho va muqaddasligiga hamma zamonlarda imon keltirgan, hech qachon o'z so'zidan tonmagan, lafziga munkir kelmagan, so'zni o'z farzandi kabi oq yuvib, oq taragan xalq. Shuning uchun ham o'zbek ajdodlar hikmatiga amal qilib, o'ynab gapirsa ham, o'ylab gapiradi. Hamisha qopib emas, topib gapirishning payidan bo'ladi. So'zga oshuftalik, nutqning latifligidan, undagi so'zlarning favqulodda uyg'unligidan zavqlanish, go'zal va ta'sirli nutq tuzishga ayricha havas, bunday san'at sohibiga hayrat bilan qarash o'zbeklarning azaliy urflaridandir. Aytilmoqchi bo'lgan fikrga mutlaqo mos libos kiydira bilish, so'z bilan tinglovchining faqat qulog'ini emas, balki qalbini ham zabt eta olish Sharqda, xususan, o'zbeklarda tarbiyalanganlikning, ma'rifatlilikning, ziyolilikning qabariq belgilaridan biri hisoblangan. Shuning uchun ham bizning ming yillik madaniyatimiz va ma'naviyatimiz tarixida notiqlik san'ati, voizlik san'ati, nutq odobi o'zining teran ildizlariga ega. Ayniqsa, notiqlik san'atining eng ommaviy turlari-dan biri bo'lmish voizlik, ya'ni va'z aytish san'ati islom madaniyatida juda katta ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy nufuzga ega bo'lgan. Va'z, asosan, diniy, pand-nasihat, hayotiy mazmundagi nutq bo'lib, ma'rifiy-targ'ibiy maqsadlarni ko'zda tutgan. Sharqning juda ko'p atoqli allomalari va'z va voiz tushunchalarini izohlab berganlar, voizning botiniy va zohiriy dunyosi qanday bo'lishi kerakligiga

alohida to'xtalganlar. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarining "Nasihat ahli va voizlar zikrida" degan faslida mana bunday fikrlarni bildirgan: "Voiz haq so'zni targ'ib qilishi, payg'ambar so'zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uping o'zi Haq va payg'ambar yo'lga kirishi, so'ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo'lga solishi lozim. O'zi yurmagan yo'lga elni boshlamoq - musofirni yo'ldan adashtirib, biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo'qotmoqdir. O'zi mastning elni hushyorlikka chaqirishi — uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da'vat etganiga o'xshash bir narsadir."

XII asrda Bahovuddin Valad, XIII asrda Jaloliddin Rumiy, XV asrda Husayn Voiz Koshifiy, Mu'iniddin Voiz, Voiz Xoraviy, Zayniddin Vosifiy, keyinroq Voiz Muhammad Rafi', Voiz Qazvinii, Mullo Kalon Voiz Samarqandiy, Qozi O'shiy kabi voizlik san'atini puxta egallagan so'z ustalari etishib chiqdilar.

Mahoratli voiz va voizlik san'atining ulkan bilimdoni Husayn Voiz Koshifiy turli fan sohalariga oid asarlar bilan bir qatorda "Futuvvatnomayi Sultoniy", "Axloqi Muhsiniy" kabi bir qancha kitoblar ham yaratganki, ularda axloq, nutq odobi va voizlik san'atining o'ziga xos siru sinoatlari batafsil bayon qilingan. Uning bu asarlari o'z davridayoq madrasalarda darslik sifatida qo'llanilgan. Voizlikning bir qancha ko'rinishlari ham mavjud bo'lgan: dabirlik, xotiblik, muzakkirlik kabi. Davlat ahamiyatiga molik yozishmalarni o'qib beradigan voizning faoliyati "dabirlik", juma namozlari, bayram va tantana kunlarida odob-axloq, islom qoidalariga oid masalalarni sharhlaydigan voizning faoliyati "xatiblik", tarixiy voqea-hodisalarni ommaga so'zlab berish bilan mashg'ul voizning amali esa "muzakkirlik" deb nomlangan.

Koshifiy nutqda so'zning o'rni, uni tanlashda voizning didi, nazokati, tinglovchining umumiy saviyasini hisobga olish zaruriyati, rost nutqning xosiyati, voizning surati va siyrati kabi masalalarga alohida e'tibor berish lozim-ligini ta'kidlagan. Juda katta ist'dodi va qamrovli bilimi bilan shoh Husayn Boyqaroning e'tibori, Alisher Navoiyning e'tirofiga sazovor bo'lib, davlat voizi sifatida nom qozongan Koshifiy va'z, uni tayyorlash va aytishda zarur bo'ladigan sifatlarning hech birini, kattasini ham, kichigini ham nazardan soqit qilmagan. U nutqni ta'sirchan va jozibador, aniq va ravon, maqsadli va jo'yali bo'lishida ovozning baland-pastligi, tovlanishlarining ahamiyati haqida gapirgan. Va'zxonning o'zini tutishi, tashqi qiyofasi, so'zlash tarzi, mimikasi, bosh, yuz, qo'l, umuman, tana harakatlarining nechog'lik muhimligiga diqqat qilgan.

Sharqda voizlik san'ati ko'zlangan maqsadga ko'ra xilma-xil ko'rinishlarda rivoj topgan, va'zlar mavzusiga ko'ra ham, tinglovchi ommaning maqomi va saviyasiga ko'ra ham o'ziga xosliklarga ega bo'lgan. Aytaylik, amaldor va zodagonlarga aytilgan va'z bilan askarlarga yoki avomga qaratilgan va'zlar, tabiiyki, bir-biridan farq qilgan. Albatta, Sharq allomalari voizning shaxsiyatiga ham favqulodda jiddiy munosabatda bo'lganlarki, bu holat ham bizda sivilizatsiyaning, aytib o'tilganiday, axloq shaklida yuzaga kelganligi

bilan bog'likdir. Voizlik san'ati katta notiqlik iste'dodini va mahoratini talab etgan. Har kimga ham voizlik martabasi ishonilmagan, har kim ham xalq minbarida voizlik ma-qomiga muyassar bo'lolmagan. Voizlar bo'lganki, va'zxonlikni kasb darajasiga ko'targanlar, umrbod shug'ullanib, bu san'at sohasida kitoblar yozganlar, o'z nutklari bilan xalqqa ruhiy madadkor bo'lganlar, yo'lboshchilik qilganlar, podsholar huzurida ma'naviy homiylik maqomini tutganlar, ularni to'g'ri yo'lga boshqarganlar. Bunday voizlar piri komil bo'lganlar. Voizlar bo'lganki, ma'naviy komil bo'lmaganliklaridan, xalqning dilidagi gapni topib gapirolmaganlar, minbarni tepib, mushtlab, pirlik va nutq odobiga nолоyiq harakatlar qilib, ommaning nazaridan qolganlar, minbarni tez tark etganlar. Bu o'rinda Alisher Navoiyniig soxta, odobsiz, bilimsiz, hiylagar, o'zini o'zgacha ko'rsatishga intilgan voizlarga nisbatan qahru g'azabi ifodalangap "Ey voiz" g'azalini eslash o'rinlidir. Navoiy g'azalda soxta voizning basharasini shunday ko'rsatadi:

"Kecha ichmak mayu kunduz demak: "Ichmang ani",

Ko'z tut o'z holinga tafzihini bot, ey voiz.

O'zgacha bo'lmoqu o'zgacha o'zin ko'rsatmoq,

Ko'z tut o'z holinga tafzihini bot, ey voiz."

Allomalarimiz voizlik san'ati, nutq odobi, nutq zarofati haqida yozarkanlar, voizning, notiqning shaxsiyati va ma'naviyati, el-ulus o'rtasidagi obro'-e'tibori borasida ham, albatta, fikr aytadilar. Chunki Sharqda va'zning vazni va nufuzi faqat nutqning rasoligi bilangina emas, balki va'zxonning ma'naviy qiyofasi, shaxs sifatidagi komilligiga ko'ra ham baholangan.

Har qanday va'zning, nutqning bosh maqsadi muayyan bir fikrni boshqalarga etkazish, shu fikrni "yuqtirish", unga ishontirishdan iboratligi tabiiy. Shunday ekan, o'zi ishon-magan narsaga o'zgalarni ishontirishga urinish, eng kami, o'zining ham, o'zgalarning ham vaqtini isrof qilish yoki masxarabozlikdan, o'zini sharmanda qilishdan boshqa bir ish emas. Masalan, necha ming yillardirki, o'qituvchining oliy vazifasi yosh avlod shuuriga ikki yo'nalishdagi bilimlarni, ya'ni o'zi o'qitadigan fandagi ilmiy haqiqatlarni va ayni paytda jamiyatda qaror topgan ma'naviy qadriyatlarni olib kirishdyr. Tabiiyki, o'qituvchi uchun madaniy va raso nutq malakasiga monand tuzilgan nutq eng birlamchi qurol, bu qurolni hech narsa bilan almashtirib bo'lmaydi. Ammo pguni ham unutmaslik lozimki, o'qituvchi nechog'lik so'zga chechan, nutqiy mahorati yuksak bo'lmasin, agar o'quvchiga anglatishi lozim bo'lgan muayyan fikrni, aytaylik, Amir Temurning jahon tarixidagi muhtasham o'rni yoki Otabek xarakteridagi go'zal fazilatlarni teran idrok etib, unga ishonmasa va bu ishonch ham so'zida, ham butun qiyofatida namoyon bo'lmasa, o'qituvchining gapiga bola, o'laqolsa, ishonmaydi. Qaysi fan bo'lishidan qat'i nazar, fizika, matematika yoki ximiya bo'ladimi, tarix, ona tili yoki adabiyot bo'ladimi, baribir, bu fanlardagi ilmiy haqiqatlarni o'qituvchi nafaqat chuqur bilishi, balki ularga tamoman ishonishi lozim, aks holda bu haqiqatlar o'quvchi ongidan muqim joy ololmaydi. Bu masalaning, albatta, bir tomoni. Jamiyatdagi

milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'quvchilar ongiga singdirish masalasiga kelganda esa o'qituvchining ma'naviy dunyosi, bu qadriyatlarga sadoqati va ishonchi mutlaqo hal qiluvchi rol o'ynadi. Agar o'qituvchi qalbida ana shu ishonch tirik va sobit bo'lmasa, dili bilan tili tamoman bir bo'lmasa, uning o'quvchi bilan muloqoti bir pullik qimmatga ega emas. Ishonmasdan hech qachon ishontirib bo'lmasligi eski haqiqat. O'qituvchi o'zi qadrlamagan qadriyatni, o'zi e'zozlamagan e'tiqodni, o'zi qilmagan ezgu amallar istagini o'quvchi shuurida barqaror qila olmaydi. Aksincha, bunday o'qituvchi soxtakorligi tufayli ana shunday go'zal tushunchalardan o'quvchining ixlosini qaytarishi aniq.

Qariyb uch ming yildan beri yashab kelayotgan muhtasham yozma yodgorligimiz "Avesto"da qobiliyatsiz, yomon o'qituvchi haqida mana bunday deyilgan: "Rostini aytsam, yomon ustod hayotni g'amgin qiladi, johillarni ulug' sanab, buyuk ayolu erkaklarni Yazdon ne'matlariga etishishdan mahrum etadi. Ular o'z nodurust ta'limi bilan xalqni eng yaxshi yumush-lardan bezdiradilar, noto'g'ri pandlar bilan xalqni tirik-chilik yo'lidan urib, yomon yo'lga boshlaydilar... Hayot chirog'ini so'ndiradilar. Johillarni buyuk bilib, eng mo'tabar ayolu erkaklarni Tangri yo'lidan qaytaradilar. O'z nodonliklari bilan xalqni eng yaxshi xislatlardan yuz o'girtira-dilar, jahon xalqlari hayotini yolg'on so'zlar bilan parishon qiladilar". Kitobning boshqa bir o'rnida Zardushtning mana bu tarzda iltijosi ham bor: "Noshud, yomon muallim o'quvchi qalbida xiradmandlikni yo'qotar ekan, ey Yazdon, yomon ustoddan o'z panohingda asra!"

Shuning uchun ham qadimdan Sharqda notiqlik, voizlikning bevosita asosi til, nutq bo'lsa, yana bir asosi nutq egasining axloqi, ma'naviy-ma'rifiy kamoloti deb qaralgan.

Tariximizda go'zal nutq, nutq odobi, ona tilining qudrati kabi masalalar hamisha allomalarimiz diqqat markazida bo'lib kelgan. XX asr boshlariga kelib, Mahmudxo'ja Behbudiy (1815-1919), Abdulla Avloniy (1878-1934), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Ashurali Zohiriy (1885-1937) kabi bir qator ma'rifat darg'alari ona tilimiz muhofazasi va rivoji, sofligi va nafosati, nafis nutq sezgisi haqida jiddiy qarashlarni ilgari surganlar.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining favqulodda muhim unsurlaridan biridir. Shuning uchun ham mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'tirof etilgan bugungi kunda nutq madaniyati masalalari, o'qituvchilarning nutqiy madaniyat mahorati, farzandlarimizning madaniy nutq ko'nikmalari va malakalarini oshirish, ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida madaniy nutq muammolarini etarli darajada nazarda tutish har qachongidan ham dolzarb.

Milliy hamiyat, umuminsoniy qadriyat va milliy o'zlik idrokining barqarorligi, milliy ong va tafakkur, milliy g'urur va iftixor, Vatanga teran

muhabbat va istiqloлга adoqsiz sadoqat kabi ma'naviy kamolotning o'zagini tayin etuvchi tushunchalarni ona tilidan ayro holda tasavvur ham etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham alloma ajdodlarimiz tilni ana shu mo'tabar tushunchalarni inson shuuriga muhrlamoqning eng ta'sirchan vositasi deb bilganlar. Bu vositadan unumli va o'rinli foydalanmoq uchun, avvalo, insonda til tuyg'usi tarbiyasi tugal bo'lishi, ya'ni ona tilining mohiyatini faqat aql bilangina emas, balki ichki hissiy sezgi bilan ham idrok etish ustuvorlashishi lozim. Ayni paytda tilday sehrli dunyoning cheksiz-chegarasiz ifoda imkoniyatlarini tasavvur etish va nutqda ulardan maqsadga eng muvofiqlarini saralab foydalana bilish malakalarini tarkib toptirish va muntazamlashtirish benihoya muhim masaladir. Ona tilini bilish, ona tilida sobitlikning o'ziyoq ta'kidlangan mo'tabar tushunchalar uchun poydor poydevor ekanligi tabiiy. Ona tilida go'zal va ravon nutq tuza bilish, bejirim va betakror, rangin va zangin nugkdan huzurlanish va shunday madaniy nutq bilan boshqalarga ta'sir etish, yosh avlod qalbining qulfini ochib, mazkur tushunchalarni ularning o'ziniki qildirish, ayniqsa, o'qituvchi uchun birinchi darajali talablardandir.

Tayanch iboralar:

Kaykovusning "Qobusnoma" asari, til madaniyati, nutq madaniyati, til odobi, odob va adab, so'zlash san'ati.

Savollar:

1. Kaykovus nutq madaniyati haqida fikrlarini ayting.
2. Qadimgi Yunonistonda notiqlik san'ati haqida qanday qarashlar bo'lgan.
3. Siseronning notiqlik haqida qanday asari mavjud.
4. Alisher Navoiy chiroyli so'zlash, so'zning sehrli kuchi haqida yozgan she'rlaridan keltiring.

Adabiyotlar:

1. Barkamol avlod orzusi. T., "Sharq", 1999.
2. I.A.Karimov. Milliy istiqloл mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., "O'zbekiston", 2000.
3. N.Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
4. R.Qo'ng'urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyot asoslari. T., "O'qituvchi", 1992.
5. A.G'ulomov, B.Qobilova. Nutq o'stirish mashg'ulotlari. T., "O'qituvchi", 1995.

O'qituvchi NUTQ MADANIYATI VA BOSHQA FANLAR

Reja:

1. Nutq madaniyati va tilshunoslik.
2. Nutq madaniyati va adabiyotshunoslik.
3. Nutq madaniyati va mantiq, ruhshunoslik, estetika, falsafa bilan bog'liqligi.

Til ham og'zaki, ham yozma nutq shaklida reallashadi, yashaydi, nutq madaniyati bu har ikki shaklni ham nazarda tutadi. Tilning bu ikki shakli barcha tasviriyl tilshunoslik fanlarida o'rganiladi, ngunday ekan, nutq madaniyati bu fanlar bilan bevosita munosabatdadir. To'g'rirog'i, nutq madaniyati fonetika, orfoepiya, orfografiya, leksikologiya, leksikografiya, morfologiya, sintaksis, semantika, uslubiyat kabi barcha tasviriyl tilshunoslik fanlariga asoslangan holda ish ko'radi. Nutkdagi kommunikativ sifatlarning yuzaga kelish mexanizmlarini o'rganish va baholashda ayni shu fanlarda aniqlangan ma'lumotlarga suyaniladi.

Nutq madaniyatining birinchi bosqichi hisoblanmish nutqning to'g'riligi kommunikativ sifati uning adabiy til me'yorlariga muvofiqligi bilan belgilanadi. Adabiy til me'yorlarining tavsifiyl tilshunoslik fanlariga oidligini inobatga olsak, hozirgi o'zbek adabiy tilining, aytaylik, normativ grammatikasi nutq madaniyatining asosiy zamini ekanligi ayon bo'ladi. Tilshunos B.N.Golovin ta'kidlaganidek, "nutq madaniyati fan va o'quv predmeti sifatida til haqida normativ grammatikada bayon qilingan ma'lumotlarga suyansa-da, til materialiga yondashuv nuqtai nazaridan undan farq qiladi: tilning grammatik faktlari nutq madaniyatini, eng avvalo, me'yorlarga tobeligi — amal qilinganligi, ikkilanilganligi va buzilganligi bilan qiziqtiradi. Grammatik shakl va kategoriyalarning gramma-tik tabiati emas, balki aynan me'yorlashish jihati nutq madaniyati uchun ahamiyatlidir." O'zbek tilidagi mavjud grammatik shakl va kategoriyalarning adabiy me'yorlashganlarini nutq maqsadiga muvofiq tanlash asosida to'g'ri nutq tuzish nutq madaniyati uchun asosiy jihatdir.

Nutq madaniyati fonetika va orfoepiya bilan ham chambarchas bog'liq. Orfoepiya tovushlarning talaffuz xususiyatlarini o'rganadi, adabiy talaffuz me'yorlarini belgilab beradi. Nutqning to'g'riligini baholashda bu me'yorlar ham asos ekan, o'z-o'zidan nutq madaniyatining orfoepiya bilan bog'liqligi anglashiladi. Fonetika tilning butun tovush sistemasi, uning qonuniyatlari, urg'u, intonatsiya, ohang, nutqning tovush qurilishiga daxldor boshqa ko'plab masalalarni o'rganadi. Nutq og'zaki va yozma shaklda mavjud bo'lsa-da, aslida yozma shakl ham "ichki" og'zaki nutq shaklida tuziladi va idrok etiladi. Tabiiyki, yozma nutkda og'zaki nutqdagi juda ko'plab fonetik-intonatsion xususiyatlar aks etmaydi (albatta, punktuatsiya ularning barini aslo ifodalay olmaydi). Mashhur ingliz yozuvchisi Bernard Shouning "Nutqda ha deyishning

ellik usuli va yo'q deyishning besh yuz usuli bor, ammo buni yozishning esa faqat bitta usuli mavjud, xolos" degan gapini tilshunoslar ko'p eslashadi. Atoqli o'zbek adibi Asqad Muxtor ham "qalam so'zning soyasini chizadi" deganida yozma nutq imkoniyatining anchayin chegaralanganligini ta'kidlagan. Og'zaki nutq qurilishidagi ovozning tembr sifatlari, ton, urg'u, pauza, umuman, prosodik vosi-talar, nutq melodikasi (ohangi) kabilar ham kommunikativ, ham estetik ifoda uchun kerakli unsurlardir. Olmon tilshunosi Karl Fossler tomoshabinlarni g'ayrioddiy tarzda benihoya mutaassir eta olgan bir aktyor haqida hikoya qilgan, bu san'atkor sahnada birdan yuzgacha bo'lgan sonlarni italyan tilida birin-ketin shunday prosodiya bilan talaffuz qilar ekanki, uning chiqishi tazarru qilayotgan qotilning nutqiday qabul qilinarkan: "Hech kim sonlar haqida o'ylamas, faqat sho'rlik jinoyatchiga titrab-qaqshab hamdardlik bildirardilar. Urg'u italyancha sonlarga ayricha ma'no bergan edi" deb ta'kidlagan K.Fossler.

Albatta, mazkur unsurlarning har birini yozuvda to'la ko'rsatishning iloji yo'q. Ohang jumlada sintaktik (grammatik) vazifa bajarishi, kommunikativ ifoda uchun xizmat qilishi (masalan, Bahor keldi. Bahor keldi? Bahor kel-di! kabi), estetik-emotsional vazifa bajarishi, ifodaga emotsionallik, ta'sirchanlik baxsh etishi mumkin (masalan, jumla Bor-may-man! tarzida bo'g'inlab aytilganda, qat'iy-lik, g'azab ifodalanadi). Bu kabi holatlar nutq madaniyati uchun benihoya ahamiyatli, ularning mohiyati, tabiati va qonuniyatlarini fonetika o'rganadi; bunday fonetik-intonatsion vositalardan nutqning to'g'riligi va ta'sirchanligini ta'minlashni ko'zlab foydalanish esa nutq madaniyatining vakolatiga kiradi, bu o'rinda nutq madaniyatining fonetika bilan aloqadorligi namoyon bo'ladi.

Tilning lug'at boyligini etarli darajada bilmasdan turib madaniy nutq tuzish mumkin emas. So'zlarning semantik strukturasi, undagi taraqqiyot, leksik sistemadagi so'zlarning bir-biriga munosabati kabi masalalardan boxabar bo'lmasdan turib, tilning behad boy so'z xazinasidan konkret nutq uchun eng keraklisini tanlash mushkul. Bu xazinaning hayotini esa leksikologiya o'rganadi. Nutq madaniyati so'zlarni nutq uchun tanlashda ayni shu leksikologiyaning ma'lumotlariga tayanadi.

Leksikografiyaning nutq madaniyati bilan bog'liqligi ham isbot talab etmaydi. Zotan, so'zlar va ularning ma'no tavsifi lug'atlarda jamlangan bo'lib, kerakli so'zni tanlash, ma'nosini to'g'ri tasavvur etish, o'rnini adashtirmaslik, demakki, madaniy nutq tuzishda eng yaxshi va yaqin yordamchi aynan xilma-xil lug'atlardir.

Nutq madaniyati va uslubiyyat o'rtasidagi munosabat haqida gap ketganda, bu ikki sohaning o'rganish ob'ektini bir deb qarab, ularning birini ikkinchisi ichiga kiritib yuborish mumkin degan fikrdagi tadqiqotchilar ham bor. Haqiqatan ham, nutq madaniyati va uslubiyyat bir-biri bilan juda zich bog'liq, biri ikkinchisiga suyanadi, ammo o'z o'rganish ob'ek-tiga ega bo'lgan alohida-alohida sohalardir. O'zbek tilshunosligida bu masalalar tadqiqi bilan jiddiy

shug'ullangan olimlar quyidagicha ta'kidlaydilar: "Nutq madaniyati sohasining tekshirish ob'ekti nutqning aloqaviy sifatlari yig'indisi va tizimini, ularni ta'minlovchi shart-sharoitlar, shu sifatlarning takomillashuvi, rivoji yoki qoloqlashishi, pasayishi kabilarni o'z ichiga olsa, uslubiyat sohasining ob'ekti til va nutq uslublarini o'rganishdir. Modomiki, uslubiyat nutq uslublarini ham o'rganar ekan, xuddi shu holatda nutq madaniyati bilan uning munosabati vujudga keladi. Chunki nutq madaniyati haqidagi ta'limot o'z-o'zidan til uslublarini batafsil aks ettirish, har bir uslubning o'ziga xos tomonlarga ega ekanligi, imkoniyatlarining yoritilishiga ehtiyoj sezadi. Chunki nutqning aloqaviy sifatlari, odatda, har bir uslub doirasida o'zgarishi, biri bir uslubda yaxshiroq namoyon bo'lgani holda, ikkinchisi boshqa bir uslubda sustroq namoyon bo'ladi... Uslubiyat bilan nutq madaniyati bir-birini tamomila inkor etmaydi, aksincha, bir-birini to'ldiradi, alohida-alohida soha bo'lishlariga qaramay, bir-biri uchun xizmat qiladi."

Nutq madaniyati mantiq fani bilan ham mustahkam aloqaga ega. Tabiiyki, mantiqiy bo'lmagan nutq hech bir holatda madaniy bo'la olmaydi. Tilimizdagi nutq va mantiq so'zlarining o'zagi aynan bir ekanligi bejiz emas. Ayrim so'zlar va yaxlit jumalarning o'zaro aloqasidagi aniqlik va mantiqdilikni ta'minlashda mantiq qoidalariga suyanib ish ko'riladi. Bobomiz Forobiy mantiq ilmining ahamiyatini mana bunday tarzda ta'rif etgan: "Grammatika odamlar nutqini to'g'rilagani kabi — u shuning uchun ham vujudga kelgandir - mantiq ilmi ham xato kelib chiqishi mumkin bo'lgan joyda tafakkurni to'g'ri yo'ldan olib borish uchun akdni to'g'rilab turadi. Grammatikaning tilga va til ifodalariga bo'lgan munosabati mantiq ilmining aql va aqliy tushunchalarga bo'lgan munosabati kabidir. Grammatika har doim til ifodalarida xatolar kelib chiqishi mumkin bo'lganda tilning o'lchovi bo'lganidek, mantiq ham har doim aqliy tushunchalarda xato kelib chiqishi mumkin bo'lganda aql o'lchovidir." Mantiq ilmisiz haqiqiy ijodiy tafakkur, go'zal va aniq nutq tuzish mahol. Ikki ma'lum fikrdan uchinchi bir yangi fikrni mustaqil holatda keltirib chiqarish va uni maromiga etkazib nutkda ifodalay olish uchun mantiq qoidalaridan boxabarlik zarur.

Nutq madaniyatini pedagogikadan ham ayro holda tasavvur etib bo'lmaydi. Zotan, nutq madaniyatiga sohiblik malakalari ta'lim va tarbiya jarayonlarida shakllantiriladi. Dunyo tilshunosligida tildan to'g'ri va mahorat bilan foydalanish qoidalarini o'rgatish, ya'ni madaniy nutq tuzish yo'llarini ko'rsatish bilan shug'ullanadigan soha til didaktikasi yoki lingvodidaktika nomi bilan ham yuritiladiki, bunda nutq madaniyati va pedagogikaning bir qismi bo'lgan didaktika o'rtasidagi zich aloqa yaqqol namoyon bo'ladi. Yu.V.Rojdestvenskiy rus va boshqa tilshunosliklarda "umumiy lingvodidaktika nutq madaniyati nomini olgan"ligini ta'kidlaydi.

Nutq madaniyati ayni paytda o'z mohiyatiga ko'ra psixologiya, estetika, etika, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, adabiyotshunoslik va boshqa bir qator ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan ham uzviy bog'liqdir.

Inson jamiyatning ichida yashaydi, faoliyat ko'rsatadi, boshqalar bilan muloqot qiladi. Bu muloqot, albatta, nutq orqali amalga oshadi va jamiyat a'zosining nutqi ayni jamiyat tomonidan baholanadi. Jamiyat a'zosining nutqi shu jamiyatda qaror topgan milliy ruhiyat, nafosat, axloq, ijtimoiy munosabat, madaniyat, tarbiya, urf-odat, idrok tamallari va qoidalariga aslo zid kelmasligi lozim. Bu tamallar va qoidalar esa mazkur nolingvistik ijtimoiy fanlar tomonidan turli nuqtai nazarlardan o'rganiladi. To'g'ri va ta'sirchan nutq tuzishda ayni qoidalar hisobga olinmas ekan, ularga amal qilinmas ekan, maqsadga erishib bo'lmaydi.

Nutq madaniyatidagi bosh masala, aytib o'tilganiday, tildan maqsadga muvofiq foydalanishdir, demak, tilni qo'llashning real ijtimoiy jarayonlarini tahlil qilish bu sohaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Bu o'rinda nutq madaniyatining sotsiologiya bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqadorligi aniq ko'rinadi. R.A.Budagov shunday yozadi: "Til madaniya-ti — bu nafaqat filologik, balki sotsiologik muammo hamdir: u bugungi dunyodagi kommunikatsiyaning benihoya xilma-xil ko'rinishlari bilan bevosita yoki bilvosita bog'likdir." Tilning ijtimoiy mohiyati, uning jamiyat hayotidagi o'rni, inson nutqiy faoliyatining o'ziga xosliklarini o'rgangan ba'zi tadqiqotchilar bu muammolar sotsiologiyaga daxldor degan fikrga ham kelganlar. Masalan, ingliz olimi B.Malinovskiy o'zining "Zamonaviy lingvistika dilemmasi" nomli dasturiy maqolasida "til inson axloqining shakllaridan biri, ehtimolki, eng muhimidir" degan tezisni ilgari suradi va uningcha, nutqiy faoliyat bo'yicha barcha tadqiqotlar sotsiologiyani ko'zda tutishi lozim, lingvistika esa umumiy madaniyat nazariyasining qismi bo'lib qolishi kerak. Til va jamiyat o'rtasidagi behad mustahkam aloqadorlikni butun ko'lam bilan anglash, tilshunoslik va sotsiologiyaning kesishadigan ko'plab nuqtalarini idrok etish natijasida dunyo tilshunosligida sotsiolingvistika yo'nalishi, to'g'rirog'i, fani yuzaga keldi. Til strukturalari bilan sotsial strukturalar o'rtasidagi doimiy mutanosibliklar, lisoniy shakllar bilan sotsial vazifalar orasidagi o'zaro aloqadorliklarni aniqlashni asosiy maqsad qilib olgan sotsiolingvistika rivojlanib bormokda. AQShdagi Lankaster universiteti tilshunoslik kafedrası o'qituvchisi Rodjer T.Bell sotsiolingvistikaning maqsadlari, metodlari va muammolarining tahliliga bag'ishlangan kitobida bu sohaning bosh vazifasi tilni qo'llash nazariyasini yaratishdan iborat bo'lishi lozimligini aytadi. U shunday yozadi: "...Tilni qo'llash nafaqat grammatik to'g'ri, balki kommunikativ ko'nikmalarning keng diapazoni tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan, ijtimoiy maqbul bo'lgan jumlar va yozuvlardan ibo-rat..." Uning ta'kidlashicha, til vositalarini tanlash va bundagi mohirlik asosida tinglovchi va o'quvchiga ko'rsatilgan ta'sirning sabablariga bo'lgan qiziqish ritorika, notiqlik san'atini sotsiolingvistika bilan yaqinlashtiradi, ammo ...bu ikki fan o'rtasida muammoga yondashuv borasida keskin farq kuzatiladi.

Sotsiolingvistikada kommunikatsiya mazmuni va bu mazmunni uzatish kanallariga alohida e'tibor beriladi. Odatda kommunikativ vaziyatning uch

asosiy unsuri mavjud bo'ladi, ya'ni so'zlovchi, tinglovchi va mavzu yoki axborot. So'zlovchi muayyan axborotni tinglovchiga etkazish uchun, albatta, vosita — tegishli kanalni tanlaydi. Tabiiyki, asosiy kanal tilning o'zidir. Ammo axborotni to'la etkazishda umumiy vaziyat va maqsadga muvofiq boshqa kanadlar ham ishga tushiriladi. Bu o'rinda paralingvistik va ekstralingvistik vositalar nazarda tutiladi. Chindan ham, turli jestlar, yuz ifodasi, boshni qimirlatish, gavda harakatlari, makon yaqin-ligi, ovoz tabiati, kiyimlar, so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy yoki boshqa maqomi kabi xilma-xil omillar kommunikatsiya jarayonida alohida qimmatga ega. Uzatilmoqchi bo'lgan axborotning mazmuni, maqsadi va tabiatiga uyg'un tarzda kommunikatsiya kanali tanlanadi. Umuman, "asosiy tadqiqot metodi lisoniy va ijtimoiy hodisalarni korrelyatsiyalash (o'zaro aloqalantirish)dan iborat bo'lgan sotsiolingvistika"dagi bu muammolar bo'yicha qo'lga kiritilgan xulosalar nutq madaniyati uchun ham foydalidir.

Til, xususan, o'zbek tili ifoda variatsiyalariga juda ham boy, ya'ni muayyan bir tushuncha yoki fikrni xilma-xil shakllarda ifodalash imkoniyatlari mavjud. Ularni sof lisoniy variatsiyalar (masalan, yuz, bet, chehra, aft, bashara, turq kabi yoki choy ichmoq, choydan ichmoq, choyni ichmoq kabi yoki Biz istibdoddan qutuldik, Biz mustaqillikka erishdik, Boshimizga erk qushi qo'ndi kabi) va ijtimoiy variatsiyalar (masalan, Kel, Keling (yosh yoki maqomdagi farqqa ko'ra) kabi) tarzida farqlash mumkin. Madaniy nutq tuzishda variatsiyalar va ulardan keragini tanlash diqqat markazida bo'lishi lozim. Madaniy nutq uchun faqat grammatik to'g'rilik emas, balki tanlangan ifoda variantining ijtimoiy maqbulligi, o'rinliliigi ham muhimdir. Aytish joizki, nutq madaniy bo'lishi uchun grammatik va, umuman, lisoniy qoidalarining o'zigina etarli emas, bu borada tilning qo'llanishi bilan bog'liq ijtimoiy qoidalar ham hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ko'rinadiki, nutq madaniyati barcha tavsifiy tilshunoslik fanlari bilan bir qatorda ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan ham aloqadordir. Nutq madaniyati muammolari o'rganilar ekan, bu fanlarda qo'lga kiritilgan asosiy ilmiy xulosalardan ham umumiy tarzda bo'lsa-da, xabardorlik lozim bo'ladi. Zotan, inson va uning tili, xususan, nutqiy faoliyat, ya'ni nutqni tuzish va uni to'g'ri tushunish benihoya murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, mazkur fanlar bu jarayon sirlarini o'rganishga turli nuqtai nazarlardan turib yondashgan.

Savollar:

1. Nutq madaniyati lingvistika bilan qanchalik bog'liq?
2. Adabiy til va nutq madaniyati meyorlari.
3. Falsafa, mantiq notiqlik san'ati bilan munosabati?
4. Aniq fanlar bilan nutq madaniyatining bog'liqligi bormi?

Adabiyotlar:

1. R.Qo'ng'urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyoti asoslari. T., "O'qituvchi", 1992.
2. E.A.Begmatov. Notiqning nodir boyligi. T., "O'zbekiston", 1980.
3. H.Abdurahmonov, N.Mahmudov. So'z etikasi. T., "Fan", 1981 y.
4. N.Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

4- ma'ruza

NUTQNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

R e j a:

1. Nutqning to'g'riligi
2. Nutqning aniqligi.
3. Nutqning mantiqiyliigi.
4. Nutqning sofliigi.
5. Nutqning ta'sirchanliigi.

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko'rinishi bo'lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyilganda aytilmoqchi bo'lgan maqsadning tinglovchi va kitobxonga to'liq yetib borishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi. Shunga ko'ra nutq oldiga ma'lum talablar qo'yiladi. Bu talablar nutqning mantiq jihatdan to'g'ri, aniq, chiroyli, erkin, maqsadga muvofiq bo'lishidir. Bu belgilar nutqning asosiy sifatlari, xususiyatlari deb qaraladi.

1. Nutqning to'g'riligi.

Nutqning to'g'riligi uning adabiy tili me'yorlariga muvofiq kelishidir. Bunda quyidagi me'yorlar hisobga olinadi.:

a) talaffuz me'yorlari:

Unli va undosh talaffuzi, so'z tarkibidagi qo'sh va yondosh unlilar talaffuzi, tutuq belgili so'zlar talaffuzi, kishilarning ism-familiyalari, qisqartma otlar, qo'shma fe'llar, so'z birikmalari, morfologik ko'rsatkichlar, so'z yasovchi forma yasovchi qo'shimchalar talaffuzlari.

b) morfologik me'yorlar:

Adabiy til dialect va shevalardan o'z morfologik me'yorlariga ko'ra ham farqlanadi. Buni biz adabiy tilda sozlarning kelishiklarda turlanishi, fe'llarning tuslanishi, son-miqdor tushunchalarning ifodalanish usullarida, shuningdek, so'z va so'z shakllarining yasaliish xususiyatlarida ko'ramiz.

v) sintaktik me'yorlar:

Ega-kesimning mosligi, ikkinchi darajali bo`laklarning ularga bog`lanish qonuniyatlari.

g) imloviy me`yorlar:

Adabiy til yagona va umumxalq yozuv me`yorlariga tayanadi. Bu me`yorlar maxsus ishlangan va kelishilgan imlo qoidalarida o`z ifodasini topadi. Adabiy til imlo qoidalarida bu til yozuvi, yozma shaklida foydalanuvchi barcha uchun umummajburiydir. Orfografik me`yorlar va bunga doir imlo qoidalarida adabiy til yozma shaklining takomilida belgilangan omildir.

d) lug`aviy me`yorlar:

Har bir xalq tili o`sha millat a`zolarining erkin va bimalol fikrlasha olishi uchun yetarli bo`lgan so`z boyligiga ega. Bir tilga mansub bo`lgan bir sheva bu tilning boshqa guruh shevalaridan, jonli so`zlashuv tili esa adabiy tilda qo`llanuvchi so`zlar miqdori, xarakteri, shakli, hatto ma`nosiga ko`ra farqlanib turadi. Mana shunday xususiyat adabiy til bilan shevalar, jonli so`zlashuv tili bilan adabiy til doirasida ham mavjuddir. Demak, tildagi barcha sozlar adabiy tilda qo`llanilavermaydi.

2. Nutqning aniqligi.

Nutqning aniqligi tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar bilan ularning nutqdagi atamasi bo`lgan material o`rtasidagi mutanosiblikni taqozo qiladi:

- a) sinonimlardan o`rinli foydalanish;
- b) antonimlardan to`g`ri foydalanish;
- c) ko`chma ma`noli so`zlarni o`rinli qo`llash;
- d) so`z birikmalarini to`g`ri qo`llash;
- e) iboralarni to`g`ri qo`llash;

O`qituvchi nutqida atamalar va mutaxassislikka oid leksika asosiy o`rinni egallaydi. Ular o`quvchi bilimining dunyoqarashining bilishi hisoblanadi.

Fan sifatida o`zbek tilshunosligi ham boy atamalarga ega. Ularning bir qismi tilshunos olimlarimiz tomonidan ijod qilingan bu bir qismi boshqa tillardan to`g`ri yoki kalkalash (nusxa olish) orqali qabul qilingandir.

XX asrda xalqaro ilmiy aloqalar nihoyatda ravnaq topdi. Ayni til hodisasi bir necha atama bilan izohlanadigan holatlar nihoyatda ko`paydi.

Aniqlik nutqning muhim fazilatlaridan biri sifatida qadimdan ma`lum. G`arb mutafakkirlari ham, Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti hisoblanganlar. Aristotel "Agar nutq noaniq bo`lsa, u maqsadga erishmaydi" degan bo`lsa, Kaykovus: "Ey, farzand, so`zning yuz va orqa tomonini bilgin. Ularga rioya qilgan, so`zlaganda ma`noli gapir, notiqlikning alomatidir". Agar gapirgan vaqtingda so`zning qanday ma`noga ega ekanligini bilmasang aniqlik nutqning tenbrlarini yaxshilash, diktsiyaga e`tibor berish, tovushlarning past baland tovlanib turishi, unli va undoshlarni talaffuz etish, ohang kabilar.

O'zbek adabiy tili og'zaki nutq texnikasini rivojiga o'zbek madaniyatining atoqli namoyondalari – shoirlar, yozuvchilar. Can'atkorlar, aktyorlar katta hissa qo'shadilar..

Yozma nutq texnikasi o'z mohiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi.

1. Har qanday yozma nutq uchun zarur bo'lgan texnik xususiyatlar.

“Nutqning aniqligi so'zning narsa va hodisalardan aks etgan borliq belgilari bilan qat'iy mos kelinishidir”. Deydi rus tilshunosi V.N.Golovin.

Aniqlik ikki xil bo'ladi: narsaning aniqligi va tushuncha aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nusxa mazmunining munosabatida ko'riladi. Demak, mavjudlik narsalar, hodisalar orqali nutqda aniq aks etgan bo'lsa, bunday nutq aniq hisoblanadi.

Nutqning har tomonlama to'g'rib o'lishi uchun narsa aniqligining o'zi yetarli emas. Tushunchaviy aniqlik ham bo'lishi zarur. A.Qahhor “Men yozilgan sahifani hatto jumlani ham ustidan tuzata olmayman. Jumla hatto butun bir sahifaning bir so'zini o'chirib, o'rniga, boshqasini yozish uchun boshqa qog'ozga o'sha jumla, hatto sahifani ko'chirib yozaman. Nutq bilan qilingan mehnat dard va quvonchni yuzaga chiqara oladi” – degan edi.

Aniq nutq yaratish so'zlovchidan quyidagilarni o'rganish va ularga amal qilishni talab qiladi:

a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakli variantni ajratib nutqda qo'llash.

b) Nutqda ishlatiladigan so'zning otlashgan ma'nolarini har tomonlama bilish; nojiddiy, taxminiy qo'llashlardan qochish; chunki batayn soz qo'llash nutqni beburd qiladi;

c) So'zning ko'p ma'noliligiga jiddiy e'tibor berish, ko'p ma'noni soz nutqda qo'llanganda o'zining qaysi ma'noda ishlatilayotganligini aniq tasavvur qilish, fikr yuzaga chiqishida bu so'zning boshqa ma'no qirralari mon'elik qilish-qilmasligini ko'z oldiga keltirish; omonimlarning xususiyatlarini adabiy normadagi ifodalar bilan yetkazishidir. O'qituvchining tili hamma vaqt o'zbek adabiy tili normalarga sodiq qoladi, adabiy tilning go'zal va ta'sirchanligini o'zida saqlaydi. Adabiy til ma'lum qo'shimchalar, Grammatik kategoriyalarni qo'llanilishidagi bir xilligi, barqarorligi bilan umumo'zbek harakatlarida bo'ladi. Shevalardan ustun turadi. Uning ustunligini bir tomondan adabiy normalar belgilaydi.

3. Nutqning mantiqiyligi.

Mantiqiy nutq deb yaxlit bir tizim asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora maqsadga muvofiq ravishda ishlatiladigan nutqqa aytiladi.

Nutqning mantiqiyligi uning asosiy sifatlari – to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'liqdir. Grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun noto'g'ri tanlangan lug'aviy birlik ham mantiqiylikni buzadi. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga

ifodalanayotgan fikrning to'liq borib yetmasligiga, ba'zan, umuman, anglashmasligiga olib kelishi mumkin.

Nutqning mantiqiy buzilishi, eng avvalo, so'zlovchi va yozuvchining tafakkur uquvi, qobiliyati bilan bog'liq. Shuning uchun mantiqiylik faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki tafakkur hodisasi ham sanaladi. Bunda mavzu bo'yicha mavjud bilim asosida mulohaza yurgizish diqqatga sazovordir.

So'zlarning o'zi ifodalanayotgan narsa-hodisalarga mos ravishda fikrning aniq ifodalanishi narsa mantiqiyligi bo'lsa, soz birikmalari, gaplar, hatto butun-butun matnlarning bir-biriga mosligi, fikrni izchil davom ettirishga bo'sundirilishi tushuncha mantiqiyligidir.

Mantiqiylik shartlari:

- a) tushunchalar mantiqiyligiga rioya qilish;
- b) uslubiy me'yorga amal qilish;
- c) leksik-semantik va sintaktik me'yorga rioya qilish.

Mantiqiyligiga putur yetgan gaplarga misollar:

- Olti oylik davlatga sut sotish rejasi bajarildi.
- U bir kitobga 5 so'mdan qo'yib sotmoqda.
- Akulalar tirik bola tug'adi.
- Erkak paypoqlar narxi 30 foizga arzonlashdi.

O'qituvchi nutqining mantiqiyligi. Nutqda bayon etilgan fikrning qismlari va alohida fikrning o'zaro mutanosibligi mantiqiyligi deb yuritiladi.

Mantiqli nutqda gaplardan fikrlar butun nutqdan kelib chiqadigan fikrning qismlari hisoblanadi. Ular orasida ziddiyat bo'lmaydi.

Mantiqiylik aniqlikka suyanadi. Noaniq nutq mantiqiy bo'la olmaydi. Nutqda mantiqlikka erishish uchun unda qo'llangan so'zlar bilan ularning predmetlik ma'nolari mos bo'lishi lozim.

So'zlar qat'iy aniqlikda qo'llanganda ham mantiqlik buzilishi mumkin, chunki aniqlik leksik nutq bilan mantiqiylik sintaktik qurilishi bilan bog'langandir. Mantiqiylikning predmet mantiqiyligi va tushuncha mantiqiyligi deb ikkiga ajratish mumkin. Predmet mantiqiyligi nutqda til birliklarining o'zaro ichki munosabatlari mosligidan iborat.

Tushuncha mantiqiyligi mantiqiy fikr tuzilishi hamda bu tuzilishning nutqdagi til belgilari ma'no aloqalaridan iborat.

Mantiqiylikni ta'minlash 2 shartga asoslanadi. Birinchisi, ekstrolingvistik shart. Bu shart to'g'ri mulohaza qilishning normalari va printsiplarini egallashni taqozo etadi. To'g'ri nutq uchun kurashuvchi eng avvalo, mantiqiy fikrlashni o'rganishi lozim.

Ikkinchi shart sof lingvistik bo'lib, nutqiy tuzilish belgining bir-biriga zid bo'lmasligini, mazmuniy bog'liqligini uyushtiruvchi til vositalarini bilishni talab qiladi.

4. Nutqning sofligi.

G`ayri adabiy til unsurlaridan holi bo`lgan nutq sof nutq deyiladi.

Nutqning sofligiga quyidagilar putur yetkazadi:

- a) dialektalizmlar;
- b) g`ayri tildan olingan so`zlar;
- c) jargon va argolar;
- d) vulgarizmlar;
- e) parazit so`zlar.

5. Nutqning ta`sirchanligi.

Tinglovchi va o`quvchi ruhida o`zgarish, hayajon yasovchi nutq ta`sirchan nutq deyiladi. Bunday nutq oldiga quyidagi talablar qo`yiladi:

- a) tinglovchi e`tiborini tortish;
- b) tinglovchi qiziqishini oshirish;
- c) nutq dalil, isbot misollarning yetarli bo`lishini ta`minlash;
- d) fikrni bayon etishda qiziqarli shakllardan foydalanish;
- e) so`zlashda tabiiylikka erishish.

Nazorat savollari.

- 1. Nutqning asosiy xususiyatlari qaysilar?
- 2. Adabiy til me`yorlari haqida gapiring.
- 3. Nutqning aniqligi deb nimaga aytamiz?
- 4. Nutqning mantiqiyligi nima?
- 5. Nutqning sofligiga nimalar putur yetkazadi?
- 6. Fikrni bayon etishda qanday qiziqarli shakllardan foydalanish mumkin?

Tayanch iboralar:

Adabiy til me`yorlari, talaffuz me`yorlari, morfologik me`yorlar, lug`aviy me`yorlar, nutqning mantiqiyligi, nutqning sofligi, nutqning ta`sirchanligi.

A d a b i y o t l a r :

- 1. R.Qo`ng`urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyoti asoslari. T., “O`qituvchi”, 1992.
- 2. E.A.Begmatov. Notiqning nodir boyligi. T., “O`zbekiston”, 1980.
- 3. H.Abdurahmonov, N.Mahmudov. So`z etikasi. T., “Fan”, 1981 y.
- 4. N.Mahmudov. O`qituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

5-ma`ruza

NUTQNING USLUBIY TURLARI

R e j a:

1. So`zlashuv uslubi.
2. Rasmiy uslub.
3. Ilmiy uslub.
4. Publisistik uslub.
5. Badiiy uslub.

Kishilar har qanday sharoitda va faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, Grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda bir-birlaridan ma`lum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqda xilma xil ko`rinishlarning paydo bo`lishiga olib keladi. Bunday xilma-xil nutq ko`rinishlari nutq uslublari deb yuritiladi.

Nutq uslublari ifoda vositalari tizimining muayyan aloqa doirasida maqsadga muvofiq tanlash natijasida tarixan tashkil topgan nutq ko`rinishlaridir.

Nutq uslublari tilning vazifasi – funktsiyasi bilan bevosita bog`liq bo`ladi. Shuning uchun ham ular funktsional uslublari deb yuritiladi.

1. Og`zaki nutq uslubi.

Og`zaki nutq, ma`lum bir modal munosabatlarni ifodalash uchun asos bo`lsa, uslub fanining ob`yekti bo`ladi. Bu holat – gap bo`laklari tartibining “buzilishi” bilan, soda gap, to`liqsiz gaplarning bo`lishi, dialog nutqning mavjudligi bilan xarakterlanadi. Shunisi xarakterliki, og`zaki nutqning ba`zi shakllari yozma nutqda o`z o`rnini topadi: (keluvdi, kelardi). Og`zaki nutq uslubida qisqa hajmli bog`lovchisiz qo`shma gaplar ko`p ishlatiladi, badiiy vositalar kam qo`llaniladi. Ayniqsa, ko`p ma`noli so`zlar ko`proq ishtirok etadi. Og`zaki nutqda qochirma, piching, hazil-mutoiba, askiya uchun keng imkoniyat mavjud bo`ladi. Og`zaki nutq rasmiy – ish yuritish va ilmiy uslubda qo`llanilmaydi.

Og`zaki so`zlashuv uslubi ikkiga ajratiladi:

1. Adabiy so`zlashuv uslubi
2. Oddiy so`zlashuv uslubi.

Adabiy so`zlashuv uslubi tilning adabiy me`yorlariga mos, tartibga solingan va ishlangan bo`lishi bilan xarakterlanadi.

Oddiy so`zlashuv uslubida esa betakalluflik bilan erkin muomala – aloqa qilish xarakterli xususiyatdir.

So`zlashuv uslubning quyidagi xususiyatlari bor:

1. Fonetik xususiyatlar.
2. Leksik-frazeologik xususiyatlar

3. Grammatik xususiyatlar

2. Rasmiy uslub.

Rasmiy (ish yuritish) uslubga hisob-statik organlar, sud, adliya, fuqarolik holatlarini qayd etuvchi va notarial idoralar, prokuratura, ichki ishlar va boshqa vazirliklarning, idora, muassasa, tashkilotlarning, ayrim shaxslarning rasmiy hujjatlari nota, qaror, farmon, ko`rsatma, qo`llanma, konstitutsiya, hukm, ajrim, shartnoma, tavsiya, izohnomalar va ariza, shikoyat, axborot, majlis bayoni, tilxat, tarjimai hol, ishonchnoma, guvohnoma, e`lon, dalolatnoma, ma`lumotnoma, hisobot kabilarning til xususiyatlari kiradi.

Rasmiy ish yuritish uslubining asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

- 1) badiiy tasvir vositalar bo`lmaydi;
- 2) uslub leksikasi kitobiy va xolis so`zlardan iborat bo`ladi: uslubda professional terminologiya mavjud bo`ladi;
- 3) eskirgan so`z va iboralar o`rni bilan ishlatiladi;
- 4) quyidagi Grammatik xususiyatlar mavjud bo`ladi;
 - a) tilga olinayotgan kishilar o`z nomi bilan atalmasdan, buning o`rniga ularning belgisi yoki biror harakati, bir narsaga munosabatini ifodalovchi otlar ishlatiladi; ijrochi, guvoh, da`vogar, jabrlanuvchi, ijaraga oluvchi va h.
 - b) noaniqlikka yo`l qo`ymaslik maqsadida, odatda, otlar olmosh bilan almashtirilmaydi;
 - c) fe`lning ishlatilishi boshqa stillardagiga qaraganda, ayniqsa, farqlanib turadi; oldini olish, chora ko`rish, aybni ochish, ko`riladi, beriladi, bo`shatilsin;
 - d) bu uslubda uyushiq bo`lakli gaplar keng qo`llanilib, ayrim o`rinlarda bo`laklar soni 8-10 taga yetishi mumkin;
 - e) qo`shma gaplardan, xususan, shart ergash gapli qo`shma gaplardan keng foydalaniladi;
 - f) so`roq va undov gaplar deyarli qo`llanilmaydi, asosan, darak va buyruq gaplar ishlatiladi.
- 5) Hujjatlar matni birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs tilidan yoziladi. Yakka rahbar nomidan yoziladigan farmoyish hujjatlari birinchi shaxs tilidan bo`ladi. Shuningdek, ayrim shaxs tomonidan yozilgan hujjatlar (ariza, tushuntirish xati) ham birinchi shaxs, birlik sonida shakllantiriladi. Boshqa hujjatlar esa yo birinchi shaxs ko`plik sonda, yoki uchinchi shaxs birlik sonda rasmiylashtiriladi.
- 6) Hujjatlar matnida turg`unlashgan, qoliplashgan so`z birikmalaridan ko`proq foydalaniladi.

- 7) Hujjatning axborot tizimi aniq, mukammal, fikr mantiqan teran bo'lishi shart.
- 8) Hujjat matnida abzatslar tizimiga qat'iy rioya etiladi.
- 9) Hujjatda imlo, ishoraviy xatoga yo'l qo'yilmaydi.

3. Ilmiy uslub.

Ilmiy uslub fan, texnika va ishlab chiqarish bilan bog'liq vazifaviy uslubdir. U o'z ichida yana ilmiy texnikaviy, ilmiy-hujjat, ilmiy-ommabop, o'quv-ilmiy kabi bir necha sof ilmiy turlarga bo'linadi.

Ilmiy uslubning hozirgi zamon taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda quyidagi umumiy xususiyatlari bor:

- 1) axborotning ob'yektivligi, aniqligi;
- 2) nutqning ma'lumotlarga boyligi;
- 3) fikrning lo'nda, qisqa ifodalanishi;
- 4) muallif individualligining sezilmasligi;
- 5) emotsionallik, obrazlilikning bo'lmasligi;
- 6) atama, chizma, ramz va jadvallarning bo'lishi;
- 7) matnning siqiq sintaktik qurilmalardan tuzilishi;
- 8) adabiy til me'yorlariga qat'iy amal qilinishi;
- 9) fikrlarning mantiqiyligi va qat'iy tartibda bo'lishi;
- 10) ellipsis hodisasining bo'lmasligi (nazarda tutilgan birorta so'zning tushib qolishi);
- 11) turli xil tushunchalarni ifodalovchi otlarning ko'p ishlatilishi;
- 12) otlarni, asosan, birlikda ishlatish;
- 13) matnda fe'lniing majhul nisbatidan foydalanish;
- 14) maxsus bog'lash uchun xizmat qiladigan so'z, so'z birikmalarining qo'llanishi.

4. Publitsistik uslub.

Publitsistika keng ma'noda ijtimoiy-siyosiy hayot masalalarini yoritadigan barcha turdagi asarlarni o'z ichiga oladi. Bu uslub ham o'zining yozma va og'zaki ko'rinishlariga ega. Hayotning muhim ijtimoiy-siyosiy masalalariga bag'ishlangan bosh maqolalar, felyeton, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalar uslubning yozma turidagi asarlaridir.

Publitsistik uslubning yozma va og'zaki ko'rinishlari o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lsada, ular publitsistik uslubning umumiy talablariga bo'ysunadi. Chunonchi, bu uslubning ikkala turida ham siyosiy faollik, hozirjavoblik, o'tkir va ta'sirchan notiqlik, mantiqiy salobat, tashviqot va targ'ibot kabi xususiyatlar mavjud bo'ladi.

5. Badiiy uslub.

Badiiy nutq uslubi inson amaliy faoliyati va hayotining hamma tomonlarini qamrab olishi: umumga taalluqligi, barcha barobarligi bilan xarakterlanadi.

Badiiy nutq uslubi juda xilma-xil ko`rinishlarda namoyon bo`ladi. Bu uslub muallifga asarning estetik ta'sirini kuchaytirish uchun tilning barcha leksik va Grammatik vositalaridan ustalik bilan foydalanish, tanlash, shuningdek, yangidan-yangi, ifoda vositalari yaratish imkonini beradi. Badiiy nutq uslubida til obraz, xarakter va manzaralar yaratish vositasi bo`lib xizmat qiladi. Bu uslub o`zining obrazlilik bilan adabiy boshqa funktsional uslublaridan ajralib turadi.

Nazorat savollari.

1. Nutqning uslubiy turlarining shakllanishiga qanday asoslar sabab bo`lgan?
2. So`zlashuv uslubining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Rasmiy uslubning qanday xususiyatlari bor?
4. Ilmiy-uslubning qanday xususiyatlari bor?
5. Publitsistik va badiiy uslubning qanday jihatlarini bilasiz?

Tayanch iboralar.

Funktsional uslublar, adabiy so`zlashuv uslub, oddiy so`zlashuv uslub, rasmiy uslub xususiyatlari, ilmiy uslub xususiyatlari, publitsistik uslub, badiiy uslub.

A d a b i y o t l a r :

1. R.Qo`ng`urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyoti asoslari. T., "O`qituvchi", 1992.
2. E.A.Begmatov. Notiqning nodir boyligi. T., "O`zbekiston", 1980.
3. G`.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O`zbek tili va adabiyoti. T., O`zbekiston, 1995.
4. A.Shomaqsudov va b. O`zbek tili stilistikasi. T., O`qituvchi, 1985.
- N.Mahmudov va b. O`zbek tilida ish yuritish (munshaot) T.O`.R. Ensiklopediyasi bosh redaksiyasi, 1990.
5. N.Mahmudov. O`qituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

6- ma'ruza

TILNING TASVIRIY VOSITALARI VA NUTQ MADANIYATI

R e j a:

1. Til vositalari va ularni qo`llash shartlari.
2. Trop va uning turlari.
3. Uslubiy figuralar.

Soʻzlovchi yoki yozuvchi oʻzi bayon qilayotgan tinglovchiga ixcham, aniq, taʼsirchan va tushunarli qilib yetkazib borishga harakat qilishi shart. Koʻpincha biror narsa belgi xususiyatini tinglovchi yoki oʻquvchiga tushunarli, aniq qilib tasvirlab berish uchun uzundan-uzoq va birdan ortiq gaplarga murojaat qilishga toʻgʻri keladi. Shunday vaqtlarda soʻzlovchi yoki yozuvchi ayni shu fikrni bayon qilib berishda uzundan-uzoq gaplarni qatorlashtirishdan qochib, boshqa vositalardan foydalangan holda loʻnda va aniq qilib tushuntirishga erisha oladi. Bunday vositalarni tilshunoslik va adabiyotshunoslikda ifoda-tasviriy vositalar deyiladi.

Tasviriy vositalarni ogʻzaki va yozma nutqda qoʻllashda quyidagi shartlarga rioya qilinadi:

1. Tasviriy vosita turini, tabiati va xususiyatini yaxshi bilish.
2. Tasviriy vositadan oʻrinli, meʼyorda foydalanish.
3. Tasviriy vositani qoʻllashda muayyan tizimga amal qilish.
4. Tasviriy vositaning ruhiy tasvirini hisobga olish.
5. Tasviriy vosita bilan mazmunning uygʻunligini taʼminlash.

Trop va uning turlari.

Ifodalilik, ekspressivlik va aniqlikni taʼminlash uchun biror narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga koʻcherish, oʻxshatish yoki soʻzlarni shu maqsadda umuman koʻchma maʼnoda ishlatish troplar deyiladi.

1. **E p i t e t** – (gr.izohlash) – badiiy ifodalikni kuchaytirish uchun ishlatiladi: oltin kuz, baxmal qir, poʻlat ot kabi.

2. **O` x sh a t i sh** – narsa va hodisalar oʻrtasidagi oʻxshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini toʻlaroq, aniqroq, boʻrttiribroq koʻrsatib berish;

Yoqut payola, suvga tushgan mushukday, xuddi shunday va hokazo.

3. **M e t a f o r a** – (gr.koʻchim) – obrazlilik, ekspressiv boʻyoq berish niyatida narsa va hodisalar oʻrtasidagi oʻxshashlikka asoslanib, soʻz yoki iboralarni koʻchma maʼnoda ishlatish.

a) soda metafora: gumbaz, ilon, lochin...

b) kengaygan metafora; zangora kema, oq oltin, poʻlat qush kabi.

4. **M e t o n i m i y a** – (gr. Boshqacha nom berish) Tashqi va ichki tomondan bir-biriga aloqador narsa yoki hodisalarning nomi boshqa narsa yoki hodisaga koʻchiriladi.

Metonimiya koʻrinishlari quyidagicha:

- a) narsa (idish) ichidagi narsaning maʼnosi oʻsha narsa (idishga) oʻtkaziladi:
Bir tovoq (palov) bir kosa (lagʻmon), bir payola (choy).
- b) Muallifning nomi asarning nomi bilan qoʻllanadi: Hamzani oʻqimoq, Choʻlponni yodlamoq kabi.

- c) Harakat yoki uning natijasi shu harakatni bajarishdagi vosita, qurol bilan almashtiriladi: A.Qahhor – qalami o`tkir yozuvchi, uning qo`li yengil.
- d) Biror narsa u yasalgan material bilan almashtiriladi: Atlas kiydi, qog`ozini tekshirishdi va h.
- e) Ma`lum mamlakatda, davlatda yoki ma`lum o`rinda yashab turgan kishilar ma`nosi shu yerga, davlat yoki mamlakatga ko`chiriladi: Majlisga butun qishloq yig`ildi va h.
- f) Aniq tushuncha nomi o`rnida mavhum ma`noli ot qo`llaniladi: Majlis raisga qaradi: yig`ilish qaror qildi va h.

5. **C i n e k d o x a** – narsalarning son yoki butun qismlari orasidagi munosabatning nazarda tutilishi.

Sinekdoxaning quyidagi ko`rinishlari mavjud:

- a) butun o`rnida qism qo`llanadi.

Mo`ylov kulib qo`ydi.

Uning, har qalay, yopig`I bor.

- b) Qism o`rnida butun qo`llanadi:

Besh qo`l baravar emas. Dasturxonga qarang.

- c) Jins o`rnida tur ishlatiladi: pushka-qurol, bedana-qush, sazanbaliq kabi.

6. **A l l e g o r i y a** (gr. Piching, kinoya) – mavhum tushunchalarni aniq narsa bilan almashtirish. Ko`rpangga qarab oyoq uzat.

7. **S i m v o l** – hayotiy voqea, tushuncha va narsalar ifodasi uchun shartli ravishda ko`chma ma`noda ishlatiladigan so`z: tong – yoshlik, tun – baxtsizlik, qora – motam.

8. **I r o n i y a** (gr.kesatik) – biror shaxs yoki uning qilg`I, hodisa ustidan kulish: Kam bo`lmang! Qayt! Bopladingiz!

9. **A n t i f r a z a** – biror shaxs yoki narsaga xos bo`lgan u yoki bu xususiyat kulgili ohang bilan inkor qilinadi: shirin odam, nimjon ayol (semiz) kabi.

10. **S a r k a z m** – (gr. Achchiq) shaxs, narsa yoki hodisaning salbiy tomonini ko`rsatish: farishta ayol, bejirim nusxa, yoqimli ish kabi.

Uslubiy figuralar

Tinglovchi yoki o`quvchiga umumiy hissiy ta`sir ko`rsatuvchi sintaktik qurilmalar uslubiy figuralar deyiladi.

1. **A n t i t e z a** (gr. Qarama-qarshi qo`yish) – qarama-qarshi tushunchalarni fikr, obraz, narsalarni, shaxslarni xarakterlarini qiyoslash yoki bir xil narsa-hodisalarning daraja jihatidan qarama-qarshi holatini tasvirlash. Ko`zlarda yosh, lablarda kulgu, yangicha aza, yangicha bazm kabi.

2. **G r a d a t s i y a** – (lot. Zinapoya) – narsa, belgi, xususiyat yoki harakatning biridan ikkinchisiga kuchliroq yoki kuchsozroq ma`no ottenkali sinonimik yoki bir xildagi so`zlar vositasida kuchaytirib yoki kamaytirib

boorish orqali tasvirlashdir. Yuvib tarab, sepib, o`pib, quchib, opichlab. Ey baxtlarni balog`atga yetkazgan ona.

3. Ko`p bog`lovchilik va bog`lovchisizlik – nutqqa keskinlik, shoshilinch tus, tezlik xarakterini kiritish uchun notiq yoki yozuvchi gapda lozim bo`lgan bog`lovchilarni ataylab tushirib qoldiradi yoki sokinlik, ta`kidlash ma`nosini kiritish uchun bog`lovchilarni muayyan tartibda qo`llaydi:

Mening xalqimni ro`yobga chiqargan, shod va baxtiyor qilgan, non va osh, kiyim va usti-bosh, e`tibor va obro` bergan narsa bu do`stlikdir.

Nazorat savollari.

1. Til vositalari deganda nimalarni tushunasiz?
2. Tilning tasviriyl vositalaridan foydalanishda qanday shartlarga rioya qilinadi?
3. Trop nima? Uning qanday turlari bor?
4. Uslubiy figuralarning qanday turlari bor?

Tayanch iboralar:

Tilning tasviriyl vositalari, trop, epitet, o`xshatish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, simvol, ironiya, antifraza, sarkazm, antiteza, gradatsiya, ko`p bog`lovchilik-bog`lovchisizlik.

A d a b i y o t l a r :

1. R.Qo`ng`urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyoti asoslari. T., “O`qituvchi”, 1992.
2. E.A.Begmatov. O`zbek nutqi madaniyati ocherklari. T., “FAN”, 1988.
3. G`.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O`zbek tili va adabiyoti. T., O`zbekiston, 1995.
4. N.Mahmudov. O`qituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

7-ma`ruza

FIKRNI OG`ZAKI BAYON QILISH

R e j a:

1. Kirish.
2. Suhbat va uning oldiga qo`yilgan talablar
3. Muhokama va uning oldiga qo`yilgan talablar
4. Munozara va uning oldiga qo`yilgan takabkar
5. Notqlik va uning oldiga qo`yilgan talablar.

Fikr suhbat, muhokama, munozara shaklidagi nutqiy faoliyatlar davomida og`zaki bayon qilinadi.

Suhbat – ma’lum bir mavzu yuzasidan dialog (yoki polilog) tarzida bo’lib o’tadigan nutqiy muloqot.

Suhbat oldiga qo’yilgan talablar:

1. Mavzudan chetga chiqmaslik
2. Savollarga aniq, qisqa, to’la javob berish.
3. Javob berish jarayonida savolning ahamiyatiga e’tibor berish, dalil va misollarning ishonarli bo’lishini ta’minlash.
4. Suhbat jarayonida tinglovchilar holati, vaqti qiziqishlari, mavzuning dolzarbligini hisobga olish.
5. Suhbatda kamtarlik, xushmuomalalik talablariga javob berish.
6. Suhbat davomida nutqning ifodalilik, ta’sirchanlik, mantiqiylik, to’g’rilik, soflik kabi xususiyatlari talablariga rioya qilish.

Muhokama

Muhokama – biror masala yuzasidan ko’pchilikning fikrini to’plash, ma’lum to’xtamlarga kelishini anglatadi.

Muhokama nutqi oldiga qo’yilgan talablar:

1. Muhokama mavzuidan chetga chiqmaslik.
2. Fikrni ixcham, soda, ta’sirli qilib ifodalash.
3. Ortiqcha lirik chekinishlarga berilmaslik.
4. Fikrga mos dalil va isbotlarni aniq, lo’nda qilib keltirish.
5. Boshqalar bildirgan fikrlarni takrorlamaslik.
6. Fikrni ifodalash davomida o’zgalar fikriga hurmat bilan qarash, o’rinsiz bildirilgan fikrlarni kishi shaxsiga tegmasdan inkor etish.
7. Fikrni bayon qilish davomida hayajonlanmaslik. O’zini og’ir tutish.

Munozara

Munozara – biror masala yuzasidan taraflarning bahsini, tortishuvini anglatadi. Bahs jarayonida har bir ishtirokchi o’zining haq ekanligini isbotlashga intiladi.

Munozarada nutqqa qo’yilgan talablar:

1. Mavzudan chetga chiqmaslik.
2. Mazmunni ochuvchi, fikrni isbotlovchi dalillarning yetarli bo’lishi.
3. Dalillardan mantiqan xulosa chiqarish.
4. Nutqning ifodali tizimli, hayajonli bo’lishi.
5. Nutq shaklining ixcham, qiziqarli bo’lishi.
6. Nutq egasining vazmin, og’ir bo’lishi.
7. Suhbatdosh hurmatning ifodasi bo’lishi, uning shaxsiga tegadigan so’z va gaplarning bo’lmasligi.

Notiqlik

Aytilayotgan fikrning tinglovchiga yetib borishi va uning ruhi hamda xulqiga ta'sir etish notiqlik san'atiga bog'liq.

Notiqona nutq maqsadi va xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

- a) tashviiy nutq
- b) tanqidiy nutq
- c) tabrik nutqi.

1. **Tashviiy nutq** deb muallif ko'zda tutgan biron voqea-hodisani bajarishga tinglovchilarni da'vat etuvchi, undovchi nutqqa aytiladi.

Tashviiy nutq oldiga qo'yilgan talablar:

- a) mavzudan chetga chiqmaslik
- b) mavzu mohiyatini to'la ochib berish
- c) mavzu dolzarbligini uqtira olish.
- d) Nutqning ta'sirchanligini oshira olish.
- e) Ko'chirma va misollarni o'rinli keltira olish.

2. Tanqidiy nutq.

Yuz bergan hodisalar, shaxslar hatti-harakatlariga e'tirozli munosabatda bo'luvchi nutq tanqidiy nutq hisoblanadi.

Tanqidiy nutq oldiga qo'yilgan talablar:

- a) yuz bergan voqea-hodisalarning mohiyatini ochib berish;
- b) tanqid uchun dalillarning yetarli bo'lishi;
- c) notiqning o'ta hayajonlanib ketmasligi;
- d) haqiqatdan chetlanmaslik;
- e) kishi shaxsiga tegmaslik;
- f) nutq shaklining jozibadorligi, ohangdorligi.

To'ylarda, tantanalarda, yubileylerde, tug'ilgan kunlarda so'zlanadigan nutq tabrik nutqidir. Bu nutq oldiga qo'yilgan talablar.

a) tabriklanuvchi shaxsning ijodi, hayoti, fazilatlaridan asosiy ma'lumotlarni berish;

- b) nutqning ixcham, jozibador, ohangdor bo'lishi;
- c) nutqning til vositalariga boy, shaklan qiziqarli bo'lishi.

Til – ma'lum kishilar jamoasi a'zolarining muloqoti uchun muhim va asosiy vosita hisoblangan o'ziga xos belgilar sistemalaridan biri bo'lib, jamiyatda tafakkurning rivojlanishi uchun, madaniy tarixiy an'analarni avloddan-avlodga yetkazish uchun xizmat qiladi.

Nutq – ifodalangan ma'lumot talabiga mos holda til qoidalari asosida tuzilgan til belgilarining tartibidir.

Matn – u yoki bu holda tugallangan mazmun va nutqning birligini o'zida shakllantirgan hamda ifodalangan og'zaki yoki yozma asarga aytiladi.

Fikrni ogʻzaki bayon etganda oʻqituvchi suhbat, muhokama, munozara usullaridan foydalanadi.

Fikrni yozma bayon qilish bayon, saylanma bayon, konspekt, referat, sharh biologiyasi, avtibiografiya, tavsifnoma, intervyu, maʼruza, lektsiya, hisobot, maktub, kundalik kabi shakllardan iborat.

Nazorat savollari.

1. Suhbat oldiga qanday talablar qoʻyiladi?
2. Muhokama nutqi oldiga qanday talablar qoʻyiladi?
3. Munozara nutqi oldiga qanday talablar qoʻyiladi?
4. Notiqlik va uning oldiga qoʻyilgan talablar haqida maʼlumot bering.

Tayanch iboralar

Suhbat, muhokama, munozara, tashviqiy nutq, tanqidiy nutq, tabrik nutqi.

Adabiyotlar.

1. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T., Oʻqituvchi, 1993
2. A.Xoʻjayeva. Notiqlik sanʼati. T., 1967.
3. E.Begmatov. Notiqning nodir boyligi. T., Oʻzbekiston, 1980.
4. M.Usmonov. Yoshlarning ahloq madaniyati. T., Oʻqituvchi, 1988.
5. N.Mahmudov. Oʻqituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

8-maʼruza IFODALI OʻQISH

R e j a :

1. Kirish.
2. Ifodali oʻqishning texnik asoslari.
3. Ifodali oʻqishning grammatik asoslari.

Ifodali oʻqish muayyan intonatsiya yordamida asarning gʻoyasi va jozibasini toʻgʻri, aniq yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. Ifodali oʻqishning asosiy vazifasi muayyan matnning mazmuni va emotsionalligini ohang orqali tinglovchiga yetkazib berishdir.

Ifodali oʻqishning texnik asoslari

Maʼlumki, ifodali oʻqiladigan asar matni qanchalik mukammal boʻlmasin, u talqin etilishiga qarab, muayyan taʼsir kuchiga ega boʻladi, talqin jarayoni esa asarni ifodali oʻquvchining jismoniy va ruhiy holatlaridir. Demak, talqin jarayonida ifodali oʻquvchining butun vujudi talqin vositasi boʻlib

xizmat qiladi. Ijrochining jismoniy va ruhiy holatini chiniqtiruvchi mashqlar kompleksi nutq texnikasi deyiladi.

Nutq texnikasi, o'z ob'yekti va funktsiyasiga ko'ra to'rt muhim qismga bo'linadi: ovoz, nafas artikulyatsiyasi va diktsiya.

Ovoz inson oily nerv sistemasining mahsuli bo'lib, uning manbai tomoqda joylashgan tovush poychalaridir. Oliy nerv sistemasining muayyan signali bilan tovush paychalari titraydi, cho'ziladi, qisqaradi, g'oyat nafis harakatlar kompleksini bajaradi, natijada tovush paydo bo'ladi, tashqariga chiqqunchga qadar turli qaytargich (rezenator) larga urilib chiqqan tovush ovoz deyiladi.

Nutq so'zlash jarayonida ovozning balandlashi va pasayib turishi modulyatsiya deb yuritiladi.

Ovoz baland-pastligi, yo'g'on-ingichkaligiga qarab tepor, bariton, bas, soprano, metstso-soprano, alt kabi turlarga bo'linadi.

Ovozning nutq, tovush doirasida va muayyan vaqt birligi davomida tovlanishi ohang (intonatsiya) deyiladi.

Nafas nutq texnikasining muhim qismidir. Nafas ovoz va nutqni tinglovchiga yetkazish, ovoz kuchini tashkil etish vositasidir. Nafas uch turga – ko'krak, qorin yoki o'rta va diafrag'mal nafas turlariga bo'linadi.

Artukulyatsiya deb, nutq a'zolarining faol, passiv, normal harakat qilinishiga qarab artikulyatsiya yaxshi, yomon, normal bo'lishi mumkin.

Nutq so'zlanayotgan vaqtda nuqsonsiz bo'lgan artukulyatsiya normal hisoblanadi. Ammo ifodali o'qish uchun uning o'zi kifoya qilmaydi. Shunga ko'ra normal artikulyatsiya mashqlar vositasida takomillashtiriladi. Artikulyatsiyani yaxshilash uchun o'tkaziladigan mashqlar artikulyatsion gimnastika deyiladi. Ular quyidagilardir:

5. Lab mashqlari

6. Til mashqlari

7. Jag` mashqlari

Diktsiya nutq mashqlarining talaffuz etish me'yorlaridir. Nutq tovushlaridagi nuqsonlarni bartaraf etish, talaffuzni aniq va yorqinlashtirish maqsadida uyushtirilgan mashq diktsion mashq deyiladi.

Ifodali o'qishning ruhiy-grammatik asoslari

SUR'AT

Nutqning muayyan tezlikda matn mazmuniga mos ravishda aytilishi sur'at deyiladi.

Sur'at uch turga ajratiladi:

a) o'rtacha;

b) tezlanuvchan;

- c) pasayuvchi sur'at (o'qituvchi she'riy va nasriy asarlardagi sur'at turlariga amal qilib ifodali o'qib izohlaydi).

TO`XTAM

To`xtam (pauza) ovozning vaqtincha to`xtatish (to`xtab qolish, dam olish, oraliq) bo`lib, bu davrda nutq a'zolari artukulyatsiyadan to`xtaydi va nutq oqimi uziladi. To`xtam davrida nafas olinadi va nutqning navbatdagi qismini talaffuz etishga hozirlik ko`riladi.

To`xtamdan turli maqsadlarda foydalaniladi. Shunga ko`ra u quyidagi turlarga bo`linadi:

- a) nafasni rostlash to`xtami.

Nutqning bir nafas tugaguncha aytilgan qismidan so`ng yangi nafas olish uchun qilingan to`xtamni nafasni rostlash to`xtami deyiladi. Bu to`xtamda o`pkaga havo olinadi. Shuni ta'kidlash joizki, matnning duch kelgan joyida nafas rostlanmaydi.

- b) mantiqiy to`xtam.

Mantiqiy to`xtam nutqning mantiq tomoni bilan bog`liq bo`lib, so`z guruhlarini bir-biridan aniq ajratish, matnning ma'nosini to`la ochish uchun xizmat qiladi. Bu to`xtam mantiq qonunlariga bo`ysunib, sintaktik talablarga rioya qilinmaydi.

Orazin yopg`och ko`zimdin sochilur har lahza yosh,
Bo`ylakim paydo bo`lur yulduz nihon bo`lg`och quyosh.

- c) ruhiy to`xtam

So`zlovchining kuchli hayajonini, borliq voqea hodisalaridan olgan taassurotlarin ifodalovchi to`xtam ruhiy to`xtam deyiladi. (misollar she'riy va nasriy matnlar asosida keltiriladi).

- d) normal to`xtam.

Ritmik birliklarning bog`lanish o`rniga mos keladigan to`xtam normal to`xtam deyiladi. Normal to`xtam nutqning hajm va ohang jihatidan bir-biriga teng qismlari orasidagi to`xtalishdir. Normal to`xtam she'riy nutqda ko`zlangan mazmunni ohangni yuzaga chiqarishda muhim ahamiyatga ega.

Tog`lardagi qip-qizil lola!
Bo`lib go`yo yoqut payola!
Buloqlardan uzatadi suv!
El ko`zidan qochadi uyqu!

- e) tobe to`xtam

Tobe to`xtam sintaktik tobelik munosabatini ifodalaydi. Odatda, ergash gaplar tobelik to`xtami orqali bosh gapdan ajratiladi: Kimning aravasiga o`tirsang, o`shaning qo`shig`ini ayt.

f) ogohlantiruvchi to`xtam.

O`zidan keyin nutqqa yangi qism kiritilishini ko`rsatish uchun xizmat qiladigan to`xtam ogohlantiruvchi to`xtam deb yuritiladi. Yozuvda bunday to`xtamni ko`rsatish uchun ikki nuqta qo`yiladi:

Bir qaraysan: bog`u ko`lda qayiqlar suzar,
Qayrag`ochlar soyalarin suvlarga cho`zar.

g) ajratuvchi to`xtam.

Nutqda ishtirok etuvchi sintaktik birliklarni bir-biridan farqlashni ifodalaydigan pauza ajratuvchi to`xtam deyiladi. Bu to`xtam ikki xil.

1. Sintaktik birliklarni ajratuvchi to`xtam.

2. Gaplarni ajratuvchi to`xtam (misollar she`riy yoki nasriy asarlar yordamida keltiriladi).

h) Kesim to`xtami

Predikativlik aloqasini ifodalovchi to`xtam kesim to`xtam deyiladi:

Uning otasi – tadbirkor.

i) Birlashtiruvchi to`xtam.

O`rnida biriktiruvchi bog`lovchilarni qo`shish mumkin bo`lgan to`xtam birlashtiruvchi to`xtam deyiladi.

Nazorat savollari

1. Ifodali o`qish deb qanday o`qishga aytiladi?
2. Ifodali o`qishning texnik asoslari deb nimalarga aytiladi?
3. Ifodali o`qishning ruhiy-grammatik asosi nimalardan iborat?

Tayanch iboralar

Ifodali o`qishning texnik asoslari, ovoz, nafas, artukulyatsiya, diktsiya, ifodali o`qishning ruhiy-grammatik asoslari, sur`at, to`xtam, nafasni rostlash to`xtami, mantiqiy to`xtam, normal to`xtam, ajratuvchi to`xtam, kesim to`xtam, birlashtiruvchi to`xtam.

A d a b I y o t l a r :

1. S.Inomho`jayev, A.Zunnunov. Ifodali o`qish asoslari. T., "O`qituvchi", 1978.
2. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T., O`qituvchi, 1993.
3. Bahrombek Abduljalil o`g`li. Badiiy o`qish sirlari. Andijon, 1994 y.

4. N.Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

9-ma'ruza

O`QITUVCHINING NUTQ ODOBI

R e j a:

1. Nutq odobi – ahloqni belgilovchi mezon.
2. Nutq texnikasi va ovozdan foydalanish.
3. O'qituvchi odobi – nutq odobi.

Nutq odobi insonning ahloqini belgilovchi mezondir. Ahloq fan sifatida o'rta asrlarda yuzaga keldi. Kishining odobi, eng avvalo uning nutqida ko'rinadi. Nutq odobi – aytilishi zarur bo'lgan xabarlarni tinglovchiga hurmat qilgan holda, bilish, chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi:

Paronimlarni bilish, ulardan tovush yaqinliklariga e'tibor berish; tor muhitda ishlatiladigan dialektalizm so'zlarning ma'nolari yaxshi anglatgan holda nutqqa kiritish.

O'qituvchi o'z nutqidan keng foydalanadi. O'quvchilarga voqea hodisalar, shaxslar haqida ma'lumot berishda bu katta ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilik kasbi bevosita ovoz xususiyatlari bilan bog'liq, yoqimli va jarangdor ovozga ega bo'lgan o'qituvchi o'z o'quvchilariga ovozining shiradorligi bilan ham ta'sir etadi. Bunday muvaffaqiyatga erishish uchun o'qituvchi o'z ovozini kuchini, yoqimlilikini bilishi zarur.

O'qituvchining ovozidan quyidagi xususiyatlar bo'lishi lozim.

- jarangdorlik (tovushning tozaligi va tembrning yorqinligi);

Asarlarning ayrim parchalari darsda hikoya qilib beriladi. Hikoya qilib berishda voqealar batafsil yoki ma'lum qisqartirishlar bilan bayon etilishi mumkin.

Nutq texnikasi deyilganda nutqni tinglovchi yoki o'quvchiga yetkazishda qo'llanadigan vositalar tushuniladi. Nutq ikki xil ko'rinishda bo'lganda uni texnikasini ham ikki xil ko'rsatish mumkin:

1. Og'zaki nutq texnikasi.
2. Yozma nutq texnikasi.

Og'zaki nutq texnikasi tovush, bo'g'in, so'zlarni, uning shakllarini talaffuz etishni yaxshilash borasida nutq organlarini faollashtiruvchi mashqlarni anglatadi. Bunga ovozdan foydalanish tovush fazilati sifatida yorqin ifodalash qobiliyati bilan nutq faoliyatining ma'nosi bilan, nutq ishlatilayotgan so'z ma'nolarini bilish bilan bog'liq bo'ladi. Agar notiq o'zi fikr yuritmoqchi bo'lgan nutq predmetining yaxshi bilsa, unga mos so'zlar tanlasa va o'zi

tanlagan soʻzlarning maʼnolariga vazifalar yuksala, nutqning aniq boʻlishi muqarrardir.

Nutqning sifati maʼnosidan aniqligining oʻzi nimalardan iborat? Aniqlikni “nutq borlik”, nutq – tafakkur munosabatlari asosida aniqlasa boʻladi.

Ish qogʻozlarga xos boʻlgan xususiyatlar.

Yozma nutq ham huddi ogʻzaki nutq kabi tinglovchi uchun yaratiladi. Uning qulayligidan, oʻquvchiga tez va butun mohiyati bilan yetib borishidan yozuvchi ham, oʻquvchiga ham minnatdor. Shuni nazarda tutganda yozma nutq texnikasi quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

a) har qanday yozma nutq xat boshidan, bosh harf bilan boshlanishi kerak, har bir gap mazmunan nisbatan tugallangan boʻlishi, yorqin fikr anglatishi kerak;

- keng diapazonlik (ovozning eng pastlikdan eng yuqorigacha boʻlgan darajasi);

- havodorlik (erkin soʻzlaganda yaxshi eshituvchanlikka ega boʻlish);
- ixchamlik va harakatchanlik;
- chidamlilik (uzoq ishlash qobiliyatiga ega boʻlish);
- moslashuvchanlik (dinamika, tembr, melodikani eshitishtirish sharoitida moslasha olish);
- qarshi shovqinlarga nisbatan barqarorlik;
- suggestivlik (ovozni hayajon ifodalash va bu orqali tinglovchining hulgiga taʼsir qilish xususiyati).

c) maʼlum bir fikr bayon etilgandan soʻng, nutqni tarkibiy qismi boʻlgan boshqa fikr xat boshidan boshlanishi zarur.

Xat boshilar (abzatslar) bir-biri bilan mantiqiy bogʻlangan boʻlishi lozim.

d) Dialoglardan tashkil topgan yozma nutqda har bir shaxsni gapi teri orqali yoziladi;

e) koʻchirma gaplar, koʻchirmalar, oʻz maʼnosida ishlatilmagan soʻzlar, birikmalar qoʻshirnoq ichiga olinadi;

f) nutq uchun ikkinchi darajali hisoblangan, undagi gaplarning tarkibiy qismi hisoblanmaydigan narsalar teri yoki qavs bilan ajratiladi;

g) ot kesim, izohlovchi, undalma, ajratiladigan boʻlaklar tegishli tinish belgilari bilan ajratiladi;

h) nutqning xat boshidan yirik qismlarga boblarga boʻlib koʻrsatiladi.

Ish qogʻozlarga ham yozma nutq hisoblanadi.

Ularning yozilishi ham nutqqa xos umumiy talablardan chetga chiqmaydi.

T a s v i r. Nutqda ifodalangan narsa yoki hodisani maxsus til vositalari orqali xarakterlash, uning xususiyatlarini, sifatlarini koʻrsatish usuli tasvir deyiladi. Tasvir fikr yuritiladigan yorqin shakllantirish uchun ishlatiladi.

Hikoya qilish. Boʻlib oʻtgan va yuz beradigan voqea hodisalarning batafsil soʻzlash hikoya qilish hisoblanadi. Kichik hajmdagi nasriy asarlar, katta asarlarning ayrim parchalari darsda hikoya qilib beriladi. Hikoya qilib

berishda voqealar batafsil yoki ma'lum qisqartirishlar bilan bayon etilishi mumkin.

Tayanch soʻz va iboralar

Fikr ifodalash shakllari, ogʻzaki nutq, matn, yozma nutq shakllari.

Savollar:

1. Oʻqituvchi odobi deganda nimani tushunasiz?
2. Fikrni qanday ifodalash usullari mavjud?
3. Oʻqituvchining nutq odobi bilan oʻzining odobi haqida qanday bogʻliqlik bor?

A d a b i y o t l a r :

1. S.Inomhoʻjayev, A.Zunnunov. Ifodali oʻqish asoslari. T., "Oʻqituvchi", 1978.
2. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T., Oʻqituvchi, 1993.
3. Bahrombek Abdujalil oʻgʻli. Badiiy oʻqish sirlari. Andijon, 1994 y.
4. N.Mahmudov. Oʻqituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

10-ma'ruza

O'QITUVCHINING NUTQ TEXNIKASI

Reja:

1. Yangi oʻzlashtirilgan til vositalarini koʻzda tutgan holda oʻquvchilarni nutqini takomillashtirish.
2. Ogʻzaki va yozma nutq texnikasi.
3. Oʻqituvchining ovozi, talaffuzi, diktsiyasi.

Toʻliq, mukammal shakllangan, talab darajasidagi nutq texnikasi oʻqituvchining umumiy nutqiy madaniyatining eng muhim uzvi, ta'bir joiz boʻlsa, tamallaridandir. Jonli, tovushli nutq va uning barcha unsurlarini toʻgʻri voqelantirish koʻnikma va malakalarining jami nutq texnikasi demakdir. Bunda ovozning sifati, nutq jarayonida toʻgʻri nafas olish, tovush va tovush qoʻshilmalarini aniq talaffuz qilish, aniq diktsiya kabi bir qator hodisalar nazarda tutiladi. Nutq texnikasidagi bosh masala ovoz masalasidir. Asosiy quroli nutq boʻlgan har qanday odam uchun ovoz hal qiluvchi ahamiyatga molikdir.

XIII asr Sharqining ulkan adibi Shayx Sa'diy Sheroziyning mashhur "Guliston" asarida pgunday bir hikoyat bor: "Sanjariyya masjidida bir kishi ragʻbat bilan azon aytar erdi, bir ovozi bilanki, eshitganlar andin nafrat etardilar. Masjidning sohibi bir amir erdi, odil va xushxulqlik. Xohlamas erdiki, aning koʻnglini mukaddar aylasa, aydi: "Ey javonmard, bu masjidning qadimgi muazzinlari borki, har birining besh tillo vazifasi bordur. Senga oʻn tillo berurmen, tokim boʻlak mahallaga ketarsen". Bu soʻzgʻa ittifoq ayladilar

va muazzin ketdi. Bir muddatdin so'ngra amirning huzuriga qaytib keldi va aydi: "Ey amir, menga zulmu sitam ayladingki, o'n tillo bilan meni bu mahalladin jo'natding. Ul mahallaki, men bordim, menga yigirma tillo berdilarki, bo'lak mahallaga ketsam qabul etayurmen". Amir kuldi va aydi: "Aslo olmag'aysen, zeroiki ellik tillog'a ham rozi bo'lurlar". Yoqimsiz ovoz kishilarni o'ziga jalb qilmaydi, chaqirmaydigina emas, balki bunday ovozdan bar-cha qochadi, hamma vaqt har kim undan qutulmoq payidan bo'ladi.

Mashhur rus olimi M.V.Lomonosov o'zining "Notiqlik bo'yicha qisqacha qo'llanma"sida notiq bo'lish uchun, avvalo, tabiiy qobiliyat zarurligini, tabiiy qobiliyat esa ruhiy va jismoniy turlarga bo'linishini aytadi. Olim jismoniy qobiliyat deganda baland va yoqimli ovoz, uzun nafas va baquvvat ko'krak, shuningdek, sog'lom tana va kelishtan qomatni nazarda tutadi.'

Bugungi kunda siyosatchilarning imiji ("qiyofasi")ni yaratishda bir qancha tashqi omillar qatorida ularning ovoz temбри ham muhim ekanligi alohida ta'kidlanadi. Umuman, siyosatchimi, o'qituvchimi, aktyormi, jo'rnalistmi, kim bo'lishidan qat'i nazar, uning og'zaki nutqida barcha kommunikativ sifatlar mavjud bo'lsa-yu ovozida u yoki bu nuqson sezilsa, bunday nutq ta'sir kuchini kamida yarmiga yo'qo-tadi. Aytish mumkinki, bir kishigami, yuz kishigami, boringki, ming kishigami, buning farqi yo'q, o'zgaga xitoban aytilgan har qanday nutqda ovozning, ovoz sifatining o'rni favqulodda muhimdir.

"Tabiiy jismoniy qobiliyat" sifatidagi, aytaylik, xirqiroq, chiyildoq, shang'iroq kabi ovozlarning yoqimli bo'lolmasligi, ya'ni tinglovchi qulog'ini qiynashi tayin. Bunday yoqimsiz ovozdan "libos kiygan" fikrning kattagina qismi nutq idrokining o'ta sezgir va nozik darvozasi bo'lmish quloqdan o'tolmay tashqarida qoladi. Bu, albatta, nutq egasi ko'zlagan maqsad — muayyan bir axborotni tinglovchiga tugal va ta'sirli tarzda etkazish uchun qulay sharoit yaratmaydi, balki unga monelik qiladi. Bu eski haqiqatni aslo yoddan chiqarmaslik lozim. Tabiatan ana shunday "quloqni qiynaydigan" ovozga ega bo'lgan odam o'z ishining samarasidan chinakam huzur tuyushi, Shayx Sa'diyning "Guliston"idagi muazzin holiga tushmasligi uchun faoliyatining asosiy quroli nutq bo'lmagan boshqa kasblarning etagini tutgani ma'qul.

Sir emaski, faoliyatining asosiy quroli nutq bo'lgan kasblar orasida o'qituvchilik birinchi o'rinda turadi, buning ustiga, o'qituvchilar soni ham ayni tur kasblarning boshqalarida mashg'ul bo'lganlar sonidan sezilarli darajada ortiqdir.

O'qituvchining ovozi, talaffuzi, diktsiyasi, umuman, tirik nutqi hamisha o'quvchilar, ayniqsa, kichik sinflardagi o'quchilar uchun o'ziga xos etalon, namuna vazifasini bajaradi. O'qituvchining tirik nutqidagi, kattadir, kichikdir, har qanday nuqson o'quvchi nazaridan chetda qolmaydi, darhol uning diqqatini tortadi. Bunday nuqson o'qituvchi nutqida muptazam kuzatilsa, o'quvchi o'qituvchidan nohaq bo'lsa-da, ranjigan hollarida mazkur nuqson asosida uni sirtidan kalaka, mazax qilishgacha borishi mumkin. Masalan, o'quvchilar o'zaro ana shunday o'qituvchi haqida gaplashganda, uni mazkur nuqsonli ovoz,

talaffuz yoki diktsiya bilan eslashadiki, bu umumiy tarbiya jarayoni uchun ham ijobiy holat emas, albatta.

Kasbiga sadoqatli o'qituvchi o'z o'quvchisi ko'zi o'ngida qusursiz va qadrlı ustoz imijini yaratish, uni saqlash uchun hamisha nutqining fonetik rasoligi haqida qayg'urishi zarur. To'g'ri, tug'ma xirqirokdik, chiyildokdik kabi ovozni yoqimsiz qiladigan jihatlardan tamoman qutulishning iloji yo'q. Ammo nutq texnikasini etarli darajada bilmaslik oqibatida yuzaga keladigan nuqsonlardan fonetik bilimlardan xabardorlik, ovozni yo'lga qo'yish (ruschada "postanovka golosa"), aniq talaffuz qilish, nutq jarayonida to'g'ri nafas olish bo'yicha turli mashqlar yordamida imkon qadar xalos bo'lish mumkin.

Mashhur qadimgi yunon notig'i Demosfenning dastlab ovozi past, talaffuzi yomon, nafasi qisqa bo'lganligidan chiroyli va ta'sirli nutq ayta olmaganligi haqida tarixchilar yozganlar. Bu sohani chuqur o'rgangan olim S.Inomxo'jaev ta'kidlaganidek,¹ keyinroq Demosfen nutq texnikasi asoslarini egallashga juda jiddiy kirishgan. U bir erto'la qazib, shu erto'lada ovozi rivojlantirish, diktsiya, deklamatsiya bo'yicha oylab mashqlar qiladi. Talaffuzidagi nuqsonlar, "r" tovushini aytolmaslik, ba'zi tovushlarni noaniq aytish kabilarni bartaraf etish maqsadida og'ziga mayda toshlarni solib, she'rlar, turli matnlarni o'qish bilan shug'ullanadi. Ovozi rivojlantirish, ovoz apparatlarini chi-niqtirish uchun esa tepaliklarga yugurib chiqib, yugurib tushib, nafasini ushlab turgan holda she'rlarni deklamatsiya qiladi. Demosfen gapirayotganda bir elkasini hadeb ko'taraverish odatidan qutulish uchun erto'lasining shiftiga uchi o'tkir xanjarni osib qo'yib, elkasini xanjarning ayni uchiga to'g'rilab turib, mashkdarini davom ettiradi. Ana shunday mashaqqatli va muntazam mashqlar tufayli Demosfen notikdikning cho'ng cho'qqisini zabt etgan.

O'qituvchi nutqida kuzatiladigan kamchiliklardan biri fonatsiya jarayonida, ya'ni nutq hosil bo'lish paytida nafas olishdagi tartibsizliklar bilan bog'liq. Fonatsiya jarayonida nafas olish va nafas chiqarish fazalari shunday yo'lga qo'yilishi kerakki, nafas olish zo'riqishsiz, bir qadar jadalroq, nafas chiqarish esa tekis, bir me'yorda va davomliroq kechishi lozim. Nafas chiqarish qanchalik davomli, uzun bo'lsa, shunchalik yaxshi. Zotan, tovush, nutq ayni shu nafas chiqarish jarayonida hosil bo'ladi.

Fonatsiyada nafas olish va nafas chiqarish fazalarining ketma-ketligi, almashinish tartibini to'g'ri tasavvur etmoq kerak. Bu fazalar bilan nutqning hajmiy va, albatta, mazmuniy-estetik qurilishi o'rtasidagi mutanosiblikni to'g'ri belgilamaslik oqibatida nafasning etmay qolishi, shunga ko'ra bir nafas bilan yaxlit aytilishi lozim bo'lgan nutq parchasining bo'linib ketishi, mantiqiy mazmunni buzadigan noo'rin pauzaning paydo bo'lishi kabi nuqsonlar o'rta qiqadi. Masalan, Qadimiy va boy tilimizning sofligini saqlash har birimizning burchimizdir jumlası aytilarkan, masalan, har so'zidan keyin nafas tugab qolsa, ilojisiz, nafas olish uchun to'xtalish majburiyati paydo bo'ladi, bu esa jumlaning noto'g'ri bo'linishiga olib keladi. Yoki ba'zan noto'g'ri

taqsimlangan nafas jumlaning oxiriga borib etmay qolsa, jumladagi so'nggi so'z "yamlanib" talaffuz qilinadi, so'zlovchi xuddi bo'g'ilib qolganday, juda qiynalganday tuyuladi, bu tinglovchi uchun ham sezilardi darajada qiynoq tug'diradi.

Nutq texnikasini egallashda umumiy tarzda bo'lsa-da, fonetik bilimlardan boxabarlik zarur. Ma'lumki, tovushning fizik-akustik xususiyatlari uning balanddigi, kuchi, tembri (bo'yoqdorligi), cho'zikedigi kabi sifatlardan tarkib topadi. Har qanday og'zaki nutqning yashashini ta'minlaydigan intonatsiyaning prosodik unsurlari bo'lmish nutq melodikasi, nutq ritmi, nutq tempi (tezligi), nutq tembri kabi tushunchalar asosida ham mazkur fizik-akustik xususiyatlar yotadi. Masalan, "nutkda ovozning (tonning) baland-past tarzda to'lqinlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutkda boshqa akustik vositalar (urg'u, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi". O'qituvchi o'z nutqida bu fonetik imkoniyatlar va qonuniyatlarni to'g'ri va o'rinli namoyon eta bilishi lozim.

Ayrim o'qituvchilar ko'pincha dars jarayonida boshqa joylardagiga qaraganda anchayin baland ovozda gapiradilar. Bu yo'l bilan go'yoki sinfdagi shovqinni "bosib" qo'yganday bo'ladilar. Ammo bu usulning ta'siri baribir u qadar katta bo'lmaydi, faqat o'qituvchining ovoz apparati keraksiz zo'riqadi, o'zi tez charchaydi. Yana ba'zi o'qituvchilar borki, ular darsda deyarli past ovozda so'zlaydilar. Bunda ham o'qituvchining o'zi qiynaladi, ammo sezilarli samaraga erishmaydi, faqat bunday ovoz bo'g'iq, tussiz eshitiladi va o'quvchining diqqatini ushlab turmaydi.

Tajribali o'qituvchi faqat baland yoki faqat past ovozda dars o'tmaydi. Tovushlarning balandligi, kuchi, tembri va cho'zikedigidan iborat akustik sifatlarining turli darajalari (bu darajalarning diapazoni juda keng)ni bayon qilayotgan axborotning mazmuni va tabiati, ayni paytda sinfdagi o'quvchilarning ruhi-kayfiyatiga muvofiq ravishda modulyatsiya qiladi, ya'ni almashtirib turadi. Ana shu tarzda monoton, quruq, ifodalilikdan mahrum nutq shaklidan qutuladi va nutqning ohangdorligi, ta'sirchanligiga erishadi.

O'qituvchining nutq texnikasi bilan bog'liq nuqsonlardan yana biri nutq tempi, tezligini to'g'ri belgilamaslik yoki tezlik-sekinlikning maqsadga ko'ra mo'tadilligini saqlay olmaslikdan iborat. Nutqning tempi, albatta, bayon qilayotgan materialning mohiyatiga, ifodalanayotgan fikr strukturasiga uyg'un bo'lishi maqsadga muvofiq, aks holda, ya'ni o'qituvchi materialni faqat jadal tempda bayon qilsa, o'quvchi axborotni o'ziniki qilib olishga, axborot tarkibidagi muhim jihatlarni o'z vaqtida ilg'ashga, to'la idrok etishga qiynaladi. Boshqacha qilib aytganda, o'quvchining idrok sur'ati o'qituvchining nugqi

tezligidan orqada qoladi, unga "etib yurolmaydi". Zotan, o'qituvchi nutqidagi me'yoridan ortiq jadal temp dars berish metodikasi qoidalari uchun ham begonadir. O'qituvchi o'quvchilarning o'zlashtirish qobiliyatlari, ayni dars paytidagi ruhiyati, charchagan yoki charchamaganligi, materialni qanday qabul qilayotganligidan kelib chiqqan holda nutq tempini tanlasa, uni o'zni bilan o'zgartirib tursa, ham pedagogik, ham psixologik jihatdan to'g'ri bo'ladi.

Nutq texnikasida diktsiya masalasi ham alohida o'rin tutadi. Har bir tovush, so'zning to'g'ri va aniq talaffuz qilinishi, nutq oqimida so'z shakllari va gaplarning "chaynalmaligi", ayniqsa, o'qituvchi nutqi uchun jiddiy talablardandir. Taassufki, ba'zan o'qituvchilar nutqida ham diktsiya noaniqligi bilan bog'liq nuqsonlar kuzatiladi. Masalan, ba'zan "z" tovushini jarangsiz "s" tovushiga moyil tarzda talaffuz qilish uchraydi: siz — sis, eshitdingiz — eshitdingiz kabi. Bu va bu singari nuqsonlar nutq tovushlarining hosil bo'lish o'rinlarini yaxshi bilmaslik va artikulyatsion apparat (tovush hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zolari)ning etarli darajada faol emasligi natijasida paydo bo'ladi. Noto'g'ri yoki noaniq talaffuz qilinadigan tovushning hosil bo'lishida ishtirok etadigan nutq a'zolarining faolligini oshirish yo'li bilan kishi nutqidagi ana shunday diktsion xatolarni tuzatish mumkin. Buning uchun xilma-xil mashkdar yaxshi yordam beradi. Masalan, turli tez aytishlar, maqol va matallar, turli mazmundagi matnlarni muntazam ovoz chiqarib takrorlash ana shunday mashqlarning bir ko'rinishidir.

Umuman, o'qituvchi o'zining nutq texnikasini takomillashtirish borasida doimiy qayg'urishi, fonetika, fonologiyaga oid bilimlardan umumiy tarzda bo'lsa-da, xabardor bo'lishi, kerak bo'lganda, o'z nutqidagi nuqsonlarni bartaraf etishga yordam beradigan mashqlardan muttasil foydalanib borishi maqsadga muvofiq. Chunki tugal nutq texnikasisiz o'qituvchining, har bir nutq tuzuvchining og'zaki nutqi madaniyatini aslo raso deb bo'lmaydi.

Tayanch tushunchalar:

Og'zaki nutq texnikasi, yozma nutq texnikasi, o'qituvchining ovozi, o'qituvchining talaffuzi, o'qituvchining diktsiyasi.

Savollar:

1. Nutq texnikasi deganda nimani tushunasiz?
2. O'qituvchining talaffuzi qanday bo'lishi kerak?
3. Nutq texnikasi necha xil bo'ladi?
4. Kognitiv ta'lim tizimi afzalliklari nimada?

A d a b i y o t l a r :

1. S.Inomho'jayev, A.Zunnunov. Ifodali o'qish asoslari. T., "O'qituvchi", 1978.
2. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T., O'qituvchi, 1993.
3. Bahrombek Abduljalil o'g'li. Badiiy o'qish sirlari. Andijon, 1994 y.

4. N.Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. Шарқ 1998.
2. Каримов И.А. Буюк келажак сари. Т. 1998.
3. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. Т. 1995.
4. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент: «Шарқ», 1997.
5. Абдурахмонов Ҳ., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент, «Фан», 1981.
6. Авлоний А. Турий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент: «Ўқитувчи», 1992. 160 б.
7. Алишер Навоий. «Муҳокаматул луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб». Асарлар. 15 томлик, 14-том.
8. Бегматов Э. ва б. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., Фан. 1983.
9. Бегматов Э. ва б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Т., Фан. 1988.
10. Жумахўжа Н.А. Истиқлол ва она тилимиз. Тошкент, «Шарқ», 1998.
11. Имомхўжаев М. Нотиқнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
12. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Т., 1993.
13. Қўнғуров Р. ва б. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. Т., Ўқитувчи. 1992.
14. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент: «Маънавият», 1999.
15. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси», Тошкент, 2009.
16. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. Тошкент, «Ўзбекистон» 1992.
17. Мўйдинов Қ. Ваҳобова К. Нутқ маданияти. Маърузалар матни. Низомий номидаги ТДПУ. 2001.
18. Мусаев Қ. Бадиий таржима ва нутқ маданияти. Т., 1976.
19. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Давлат тили тўғрисида. Т. 1995.

Қўшимча адабиётлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М. , 1981.
2. Қиссаси Рабғузий. Т. Ёзувчи. 1990. I-II том.
3. Ўзбек тилининг имло луғати. Т. 1999. 1995 й.
4. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Т., Ўқитувчи. 1980.
5. Ўзбек тили морфем луғати. Т. Ўқитувчи. 1977.
6. Маҳмудов Н. Тил. Т. Ёзувчи. 1998.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Т., 1992.
8. Ўзбек тили лексикологияси. Т., Ўзбекистон. 1981.
9. Кайковус. Қобуснома. Т., Истиқлол. 1994.
10. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. Т., 1999.
11. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. 2002.
12. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёҳуд жавонмардлик тариқоти. Т., 1994.
13. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Т. 1987.
14. Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона. 1997.
15. Маҳмудов Н. ва бошқ. Ўзбек тилида иш юритиш. Т., 1990.
16. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. Т., Маънавият. 2002.
17. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. Т., Ўқитувчи. 1984.
18. Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати Т., 2002.
19. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., Высшая школа. 1988.
20. Гольдин В.Е. Речь и этикет. М., 1983.
21. Об ораторском искусстве. М., 1963.
22. Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. М. Русский язык. 1983.

M U N D A R I J A

Soʻz boshi	5
1- maʼruza. Nutq madaniyati fanining predmeti va vazifalari ...	6
2- maʼruza. Nutq madaniyati fanining oʻrganilish tarixidan	10
3- maʼruza. Nutq madaniyati va boshqa fanlar	20
4- maʼruza. Nutqning asosiy xususiyatlari	26
5-maʼruza. Nutqning uslubiy turlari	31
6- maʼruza. Tilning tasviriy vositalari va nutq madaniyati	35
7-maʼruza. Fikrni ogʻzaki bayon qilish	38
8-maʼruza. Ifodali oʻqish	41
9-maʼruza. Oʻqituvchining nutq odobi	44
10-maʼruza. Oʻqituvchining nutq texnikasi	47
Adabiyotlar roʻyxati	52

56 lik

56,1,54,3,52,5,50,7,48,9,46,11,44,13,42,15,40,17,38,19,36,21,34,23,32,25,30,27

2,55,4,53,6,51,8,49,10,47,12,45,14,43,16,41,18,39,20,37,22,35,24,33,26,31,28,29

